

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
Науково-дослідна лабораторія
«Стилістика і культура мови в сучасній науковій парадигмі»

Ольга Косович
**ФРАНЦУЗЬКА МОВА У ПРОСТОРИ
ФРАНКОФОНІЇ**

Монографія

Тернопіль – 2020

УДК 811.161.2+811.133.1]’37

К 71

Рецензенти:

Ольга Царик – доктор педагогічних наук, професор кафедри іноземних мов та інформаційно-комунікаційних технологій Західноукраїнського національного університету;

Любов Струганець – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Ірина Заліпська – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Тернопільського національного медичного університету імені І. Горбачевського.

*До друку рекомендувала вчена рада Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(протокол № 6 від 22 грудня 2020 року)*

Косович О.В.

К 71 Французька мова у просторі франкофонії: монографія. / Косович Ольга. Тернопіль: ФОП Осадца Ю. В., 2020. 211 с.
ISBN 978-617-7793-19-8

Монографію присвячено взаємодії мови, суспільства і культури на прикладі Франції в контексті франкофонії. Розглянута проблема множинності мови і культури Франції та франкофонії в міждисциплінарному аспекті, в теоретичному і практичному плані. Продемонстровано особливості концепцій вітчизняних і франкомовних дослідників і представлено своє бачення національної і культурної ідентичності, варіантності, або множинності, мови і культури, антропології простору, культури повсякденності, мовної та культурної політики та ін.

Для наукових працівників, викладачів, аспірантів, студентів, учителів.

ISBN 978-617-7793-19-8

© Косович О.В., 2020
© ФОП Осадца Ю. В., 2020

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ 1. СЛОВА І ОБРАЗИ КУЛЬТУРИ	7
1.1. Концепти або «місця»	7
1.2. Французька національна ідентичність: мова, суспільство, політика	24
РОЗДІЛ 2. ФРАНКОМОВНИЙ ПРОСТІР: ВЗАЄМОДІЯ МОВИ І КУЛЬТУРИ	44
2.1. Референтна мова і мовна впевненість/невпевненість	51
2.2. Мовні особливості та проблема структурної спільності	65
РОЗДІЛ 3. АНТРОПОЛОГІЯ ПРОСТОРУ	74
3.1. Кордони, притягнення і відштовхування	75
3.2. Північ vs Центр.....	85
3.3. Простір, що «переживається» vs простір, в якому «живеться»	94
РОЗДІЛ 4. СТАНОВЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ У ФРАНЦІЇ.....	102
4.1. Нинішній стан регіональних мов Франції і тенденція до їх відродженню	105
4.2. Про стан окситанської мови в найбільшому регіоні Франції – Окситанії.....	107
4.3. Пікардійська мова. Проблема мовної стратифікації	109
ЛІТЕРАТУРА	115
ПРО АВТОРА.....	123

ПЕРЕДМОВА

Сотні мільйонів франкофонів, що представляють населення різних країн ... Крім шестикутника Франції, це Бельгія, Люксембург, Швейцарія, долина Аоста (Італія), Північна Америка (Квебек і приморські провінції Канади, штат Луїзіана в США та ін.), франкомовні країни Африки, заморські департаменти Франції і деякі інші регіони. Мова і культура Франції та країн франкофонії дають багатий матеріал для роздумів філологам, історикам, регіонознавцям, культурологам, соціологам і представникам інших дисциплін.

Бібліографія робіт, написаних на цю тему, включає безліч найменувань і охоплює всю палітру гуманітарних знань. Серед них важливе місце займають праці вітчизняних філологів-романістів – М.В. Сергіївського, В.Ф. Шишмарьова, Р.О. Будагова, Г.В. Степанова, В.Г. Гака, Є.О. Реферовської, М.О. Бородіної, Л.М. Скреліної, Л.М. Мінкіна, О.І. Чередниченка, їх учнів та інших авторів, які зверталися до даної проблематики в різні періоди і на різному матеріалі. Здавалося б, немає такої проблеми, що не порушена в фундаментальних працях, колективних збірниках, монографіях, окремих статтях і дисертаціях з філології, історії, культурології та інших спеціальностей.

Чи потрібна в такому випадку ще одна книга в «нескінченному переліку книг про Францію» (Ф. Бродель)? Відповідаючи на це питання, вчений підкреслив, що наука зазнає змін, проблеми, які піднімалися раніше, також змінюються. «Зовсім зникнути проблеми не можуть, але формулюються вони тепер інакше»¹. Ту ж думку, але по-іншому висловив Р.О. Будагов: «Такі проблеми, як мова і суспільство, мова і культура, мова і мислення, мова і історія, є проблемами вічними, тому що на кожному новому етапі розвитку суспільства і науки вони розкриваються в нових своїх аспектах, в нових гранях, представляючи фахівцям нові матеріали. Зрозуміло, перераховані проблеми можуть розширюватися і збагачуватися, але вони не можуть «скасовуватися». На їх основі виникають і справді нові проблеми»².

¹ Бродель Ф. Что такое Франция?: В 2 т. Т. 1. М., 1994. С. 7.

² Будагов Р.А. Язык и речь в кругозоре человека. М., 2000. С. 9.

У цій монографії ми і прагнули показати нові грані «старої» проблеми взаємодії мови, суспільства і культури на прикладі Франції в контексті франкофонії.

Динаміка мовних і культурних ареалів, формування та нівелювання кордонів, авторитет норми та її повалення, мовна уніфікація як політична стратегія, успадкована від монархічної і революційної епохи, і розвиток комплексної, різноманітної, ідентичності в наш час, контакти (чи завжди мирні?) французької і англійської (Канада), валлонської і фламандської (Бельгія), референтної французької мови та регіональних мов і культур – Провансу / Окситані і, Корсики, Бретані та ін. (Франція), світ високої культури і світ повсякденності, що оточує людину, яка їсть, спить, ходить на роботу і відпочиває. Ці питання постають перед усіма, хто стикається з різноликим і різноманітним простором французької мови, культури Франції та країн франкофонії.

Різні ареали і типи культур мають свою «візитну картку», свій образ, референцію або поєднання референцій, за якими можна дізнатися та ідентифікувати регіон: велика французька література і «мистецтво жити», провансальська лірика і провансальський костюм, бретонський фольклор і бретонська завзятість, корсиканські пісні і корсиканська вендета і т.д. Важливо, що різні люди і групи людей звертають увагу на різні ознаки, і надмірне підкреслення будь-якої з них перетворює її в стереотип, ярлик і збіднює загальну картину франкомовного світу, культури Франції або одного з її регіонів. Крім того, багатоваріантність культур франкомовних країн не зводиться тільки до їх просторового варіювання. У середині кожного ареалу взаємодіють різні культури – «висока» і народна, елітарна і масова, повсякденна та святкова, «чоловіча» та «жіноча», культура молоді і людей старшого віку, культура кіно, ділового світу, туризму і т.д.

Варіантність, або множинність, культури (*culture au pluriel*) в наш час вже не доводиться спеціально доводити. Тим часом за цією тезою стоїть важливе питання: чи існує в такому випадку культура як єдине ціле, наприклад культура Франції? Крім цього питання, виникають і інші: єдина (французька) мова – різні культури? єдина чи мова? яка природа регіоналізму французької мови? чи є загальне ядро франкофонії? який франкомовний ареал має більшу автономію? яке майбутнє французької мови? якими є стосунки французької мови та глобального англомовного світу? І нарешті: що таке сучасний світ – світ територій або світ над територіями?

В одній праці неможливо дати відповіді на всі ці питання, але можна поставити їх і підкреслити найважливіші. Серед них проблема множинності мови і культури Франції та франкофонії, розглянута в міждисциплінарному аспекті в теоретичному і практичному плані. Було важливо показати особливості концепцій вітчизняних і франкомовних дослідників (французьких, квебекських, бельгійських, швейцарських, африканських) і представити своє бачення національної і культурної ідентичності, варіантності, або множинності, мови і культури, антропології простору, культури повсякденності, мовної та культурної політики та ін. Хотілося також привернути увагу до становища французької мови в Україні, яка в наш час потребує особливої підтримки.

Досвід читання курсів та спецкурсів на факультеті іноземних мов Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка – показує, що ця проблематика цікава найширшій аудиторії. Книга призначається для великого кола читачів: дослідників і викладачів, докторантів, аспірантів і студентів, а також для всіх, хто вивчає французьку мову і цікавиться культурою Франції та франкомовних країн.

РОЗДІЛ 1 МОВА ТА ОБРАЗИ КУЛЬТУРИ

1.1. Концепти або «місця»?

У передмові до «Словника індоєвропейських соціальних термінів» Е. Бенвеніст визначив своїм головним завданням показати, як слова, що спочатку мало відрізнялися значеннями, поступово набували спеціалізованих значень, виникали групи слів, які позначали той чи інший соціальний інститут, як, переходячи з однієї мови в іншу, слова і групи слів не тільки змінювали своє значення, а й встановлювали нові зв'язки³. У «Словнику європейських філософій», виданому під редакцією Б. Кассен і, який має підзаголовок «Словник неперекладних [термінів]»^{4 5}, ця думка Бенвеніста отримала подальший розвиток. Автори підкреслюють, що термін в кожній мові має свою історію і є вузлом мережі, що знаходиться в тотожних відносинах з термінологічними мережами інших мов. Саме тому терміни європейських мов до певної міри не перекладаються. Вони не перекладається не тому, що їх не можна перекласти, а тому, що їх кожен раз хочеться перекласти по-новому. Загальність терміна або його «неперекладний відтінок/відтінки», логічний універсалізм, що стоїть над мовами, або «онтологічний націоналізм» (*nationalisme ontologique*), який апелює до «духу мови», складають дилему, яка так і не вирішена в науці, а може бути, і в принципі невирішеною.

У книзі «Що таке Франція?» Ф. Бродель писав, що нація прагне відповідати кращому, головному, що в ній приховано, тому, що втілено в «ідеальних образах і заповітних словах», а для цього потрібно «розібратися в тисячі тестів, вірувань, промов, виправдань», «у морі неясних збігів, ідеологій, міфів, фантазмів». Мова про культуру (*discours sur la culture*) – це діалог культур між науковими школами різних країн, що мають свої традиції, ідеальні образи, референтні мови, слова, тексти та інші особливості, серед яких термінологічні займають чи не головне місце. Крім теоретичного, це питання має і практичний аспект.

³ Див.: Бенвеніст Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995. С. 28-29.

⁴ Там само.

⁵ *Vocabulaire européen des philosophies : Dictionnaire des intraduisibles /Dir. de B. Cassin. Paris, 2004.*

Кілька років тому в розмові з французами, яку для деяких учасників потрібно було перекладати, ми торкнулися проявів французького менталітету. У бесіді підтвердилося, що слова «менталітет» і «характер» (національний) в узагальненій однині у французькій науковій мові вживати небажано, набагато краще використовувати терміни в множині, наприклад *comportements des Français, mentalités des Français*. Перший термін легко перекладається українською як «способи (моделі) поведінки французів», а з другим справа складніша. Якщо ми перекладемо, як це потрібно, множину абстрактного іменника конструкцією з конкретизуючими його словами, наприклад «прояви національного менталітету», все одно слово «менталітет» виявиться в однині і буде узагальнювати ті або інші риси характеру. Вираз «національні менталітети» є можливим в українській мові, але стосовно тільки різних країн, а не однієї країни, вираз «національні ментальності» є також суперечливим. В даному випадку (ймовірно, і в деяких інших) українські та французькі терміни не є тотожними.

Розглянемо як приклад кілька понять і термінів, які використовувалися/використовуються в мові про культуру україномовними і франкомовними авторами: «терміни побуту», «політичні/соціальні терміни», «форс-слова», «концепти культури»/«*lieux de force*», «*mots-force*», «*lieux de memoire*», «*lieux de passage*», «*lieux de savoir*».

Улюбленим, «заповітним» (Ф. Бродель) терміном культурологів є, безумовно, «концепт». Як зазначила С.Г. Тер-Мінасова, термін настільки ж є широко поширеним, наскільки є неоднозначним^{6 7}. Зрозуміло, у французькій науковій літературі він теж використовується, але не так інтенсивно. В.З. Демьянков зазначає, що до кінця ХХ ст. у французькому узусі термін вживається рідко, і то лише «у високій філософії», і тільки в кінці століття він набув значення, близького до україномовного – «результат і етап дискурсивної діяльності»⁸. Це твердження, на наш погляд, слід уточнити. Слово «концепт» у французькій науковій літературі, як правило, вживається не у вузькотермінологічному значенні, а в більш широкому значенні культурного уявлення. Ось що писав, наприклад, Ш.-Т. Госсен про Пікардію: «...Пікардія в уявленнях середньовічних

⁶ См.: Загрязкина Т.Ю. Речь о культуре, или Что мы изучаем? *Вести. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2010. № 2.

⁷ См.: Тер-Минасова С.Г. *Война и мир языков и культур*. М., 2008. С. 41-43.

⁸ Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке. *Вопр. филологии*. 2001. № 1. С. 36.

людей не відповідала якомусь феодальному або адміністративному об'єднанню, але ... представляла собою етнічний і мовної концепт». Як культурне уявлення, пов'язане з пізнанням світу, концепт протиставляється конструкту як продукту діяльності людини. На думку Ж.-П. Нарсі-Комба, поняття «концепт» пов'язане з класифікацією природних явищ і людських спостережень, «конструкт» – з діями і волею людини^{9 10}. І все ж можна погодитися з думкою, що термін «концепт», що прийшов в українську термінологію не без допомоги французької мови, французькими дослідниками використовується в меншій мірі (якщо мова не йде про суто когнітивні дослідження).

Ймовірно, цьому можна знайти кілька пояснень. Можливо, це новий виток освоєння і/або переосмислення взаємозв'язку мови і суспільства, мови і культури, який час від часу висувався на перший план або йшов у тінь. Звичайно, вивчення соціальної природи мови і вивчення концептів як результату і форми процесу пізнання не тотожні, однак вони взаємопов'язані. С.Г. Тер-Мінасова зазначає: «Мова всеосяжна, охоплює всі верстви суспільства і всі види діяльності людини»¹¹. Тим часом ставлення до проблеми мови і суспільства в різні епохи було різним. Як пише Г.Г. Молчанова, до початку ХХІ ст. лінгвістика пройшла шлях від ігнорування «позамовних впливів» (Ф. де Соссюр) до їх розміщення в «світлу точку лінгвістичної свідомості» (Л. В. Щерба)¹².

Звернення до спадщини Л.В. Щерби – лінгвіста та педагога, який займався, зокрема, питаннями французької лінгвістики і викладанням французької мови, є дуже важливим.

З точки зору вченого, серед факторів, що визначають мовну діяльність, домінують соціальні фактори: «...мовна діяльність, протікаючи не інакше, як в соціальних умовах, має на меті повідомлення і, отже, розуміння...». Вітчизняні та зарубіжні романісти завжди надавали цьому питанню дуже велике значення. Так, А. Мейє підкреслював, що мова – це явище «надзвичайно соціальне», «реальність мови є одночасно мовною та соціальною»^{13 14}. Тим часом

⁹ Gossen Ch.-T. Grammaire de l'ancien picard. Paris, 1970. P. 28.

¹⁰ Narcy-Combes J.-P. Illusion ontologique et pratique reflexive en didactiques langues. *Le francais dans le monde – Recherches et applications*. 2010. Juillet. N 48. P. 117.

¹¹ Тер-Минасова С.Г. Нашему факультету 25 лет! *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2013. №3. С. 17.

¹² Молчанова Г.Г. Английский как неродной: Текст, стиль, культура, коммуникация. М., 2007. С. 17.

¹³ Щерба А. В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974. С. 29

¹⁴ Meillet A. Linguistique historique et linguistique generale. Paris, 1921. P. 16.

цю тезу Р.О. Будагов назвав «дуже загальною» і, яка вимагає подальшого осмислення за кількома напрямками. З одного боку, треба показати особливості загальних соціологічних питань в науці про мову, а з іншого – виявити і окреслити контури внутрішніх тем, пов'язаних з тлумаченням соціальної природи мови. «Я глибоко переконаний, – писав Р.О. Будагов, – що уявлення про суспільну природу мови не можна зводити лише до зовнішніх умов її побутування. Суспільну природу мови треба вміти виявити в самому функціонуванні будь-якої мови, у всіх її областях і сферах. Тут відкриваються нові галузі лінгвістики, не тільки не зовнішні стосовно неї як науки, але й складові її сутності»¹⁵. Це зауваження поглиблює тезу А. Мейє і розвиває її далі.

Відкриття нових областей лінгвістики, переосмислення забутих і не забутих «старих», суміжних з лінгвістикою, областей, збагатили діяду «мова – суспільство» і перетворили її в триаду «мова – суспільство – культура». Велику роль в цьому перетворенні зіграли роботи Е. Бенвеніста, Р. Барта, К. Леві-Строса, М. Фуко та інших франкомовних авторів¹⁶. Поглиблення інтересу до проблем соціолінгвістики, психолінгвістики, етнолінгвістики, варіантології в поєднанні з дослідженнями менталітетів, оформленням культурології та регіонознавство як магістральні наукові напрямки ознаменували поворот у вітчизняній науці. Починаючи з цього часу міждисциплінарність стала правилом, а почуття і емоції – органічною частиною дослідження. Розробка Ю.С. Степановим поняття «концепт» дало імпульс виділенню концептології як найважливішої галузі гуманітарних наук. Усередині концептології з'явилися різні напрямки і підходи (лінгвокультурологія, когнітивістика) і різні дефініції. Залишаючи осторонь їх аналіз, вже здійснений багатьма дослідниками – Є.С. Кубряковою, Г.Г. Молчановою, В.І. Карасиком, Г.Г. Сlišкіним та ін., відзначимо, що визначення концепту можна розділити на дві групи. Ця біполярність відображає двосторонню сутність самого явища і включає: а) покрокові раціональні інтерпретації, які прагнуть до логічності і строгості; б) конкретно-чуттєві метафори, за якими стоять глобальне сприйняття і широке асоціативне поле. Дві сторони медалі – протиставлені, але й пов'язані між собою безліччю

¹⁵ Будагов Р.А. Язык и речь в кругозоре человека. М., 2000. С. 44.

¹⁶ Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов; Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2008; Барт Р. Мифологии. М., 2010; Foucault M. Les Mots et les Choses. Une archeologie des sciences humaines. Paris, 1966.

переплетених ліній, розмежувати які не завжди є можливим, а можливо, і не завжди потрібним.

Дійсно, при будь-якому визначенні поняття «концепт» часто вдаються до метафор, пор. вислів «згусток культури у свідомості людини», використане Ю.С. Степановим, що виражає ідею згорнутості, ембріонального значення і можливості її нескінченного розвитку. Динамічна ідея, яка може дати паростки в усіх напрямках, міститься і у визначенні Д.С. Лихачова (концепт – «вираження алгебри значення») ^{17 18}, і в дефініції В.З. Дем'янкова, який порівняв концепт з «зародком», з якого виводяться інші смисли ¹⁹.

Звернемося до французького слова *concept*. Згідно «Словника європейських філософій», який ми вже згадували, сучасне французьке слово *concept* знаходиться під впливом німецької філософії і має значення «генералізація, абстракція» (пор. нім. Begriff). При цьому слово, що походить від латинського *conceptus*, все ж зберігає віддалений зв'язок з середньовічною суперечкою реалістів, номіналістів і концептуалістів, в якій використовувався саме цей латинський термін. Діахронні зв'язки французького слова, ідеологічний фон, що відтіняє його історію, становить «неперекладний відтінок», відсутній в українському слові. Можливо, саме він не дозволив французькому терміну вдруге вступити в ту ж річку і знову зайняти лідируючі позиції в науковій мові.

У французьких дослідженнях культури є свій термінологічний лідер – термін «місце пам'яті» (*lieu de memoire*) і термін-попередник «форс-слово»/«сильне слово» (*mot-force*). Обидва терміни асоційовані із загальним поняттям «колективних (соціальних) уявлень» (*representations collectives/sociales*), розробленим в соціології.

Поняття колективних уявлень – одне з ключових у французькій науковій літературі. На рубежі ХІХ-ХХ ст. його вперше сформулював Е. Дюркгейм. Він писав про уявлення, які за своїм обсягом перевершують індивідуальний досвід, передують йому і обумовлюють включення людини в суспільство; в тому випадку, якщо людина їх відкидає, суспільство реагує досить жорстко ^{20 21}. У 50-і рр. ХХ ст. М. Гальбвакс пов'язав колективні уявлення з проблемою колективної

¹⁷ Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М., 2001. С. 43.

¹⁸ Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка. СПб., 1999.

¹⁹ Дем'янков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе инаучном языке. *Вопр. филологии*. 2001. № 1. С. 35.

²⁰ Durkheim E. *Les formes élémentaires de la vie religieuse: le système totémique en Australie*. Paris, 1912.

²¹ Durkheim E. *Les règles de la méthode sociologique*. Paris, 1895.

пам'яті²² (*memoire collective*, див. нижче), а в 60-і рр. С. Московічі включив їх в поле психоаналізу і зробив акцент на їх суспільній функції. Під соціальними уявленнями – буденними, науковими, політичними – С. Московічі розумів систему цінностей, понять і громадських практик, які мають подвійне призначення. По-перше, впорядкувати зв'язок в людському суспільстві, в тому числі відносини домінування і підпорядкування; по-друге, забезпечити взаємодію між людьми²³. Пізніше Ж.-К. Абрік виділив чотири функції соціальних уявлень: збереження знання, що допомагає зрозуміти і пояснити реальність; встановлення ідентичності та специфіки групи; орієнтація позиції і поведінки людини; обґрунтування цієї позиції і поведінки²⁴. У наш час це поняття розробляється і в лінгводидактиці.

Повернемося до поняття «форс-слово»/«сильне слово» (*mot-force*), пов'язаного з поняттям колективних уявлень і, яке використовується при вивченні мови та історії культури. Термін вперше з'явився в роботах лінгвіста А. Мейе (1930) як слово, що володіє особливою емоційною силою і відрізняється, таким чином, від звичайного слова-знака (*mot-signe*). Майже відразу термін отримав розвиток в історика Л. Февра. У книзі «Честь і батьківщина», написаної в 40-х рр., але опублікованої лише в 1996 р, Л. Февр звернув увагу на те, що в словниковому складі мови є певна кількість слів, що володіють особливою силою. При цьому Л. Февр спеціально підкреслив їх мінливість: тільки історія слова і поняття може пояснити сутність сильних слів.

З точки зору Л. Февра, «старе» слово, яке вживали наші предки, і «нове», що недавно з'явився слово, є нерівноцінними: тільки старі слова є форс-словами, вони багатші за своїм значенням, мають велику емоційну силу, «залишають слід в нашій свідомості і в хвилину слабкості чи іншу тяжку хвилину спонукають нас до дії або бездіяльності». Л. Февр припустив, що форс-слова складають пари або групи слів, які перебувають в різні періоди в різних відносинах, і показав це на прикладі слів «честь» (честь – сім'я – вірність) і «батьківщина» (батьківщина – нація – держава). Такий асоціативний підхід дозволив розкрити динаміку ідеологічного поля, в якому модифікація одного елемента тягне за собою зміну всіх інших.

²² Halbwachs M. La memoire collective. Paris, 1950.

²³ Moscovici S. La psychanalyse, son image et son public. Paris, 1961.

²⁴ Moore D., Py B. Introduction: Discours sur les langues et representations sociales. Précis du plurilinguisme et du pluriculturalisme. Sous la dir. de G. 21arate, D. Levy, Cl. Kramtsch. Paris, 2008. P. 272.

У той же час, не будучи знайомим з роботою Л. Февра (вона була опублікована набагато пізніше, ніж написана) Р.О. Будагов звернувся до схожих понять. Вчений назвав їх «політичною термінологією», які мають не вузькоспеціальне, а саме широкий зміст. У книзі «Розвиток французької політичної термінології в XVIII ст.», вперше виданої в 1940 р., Р.О. Будагов проаналізував 25 термінів дуже широкого значення. Серед них «аристократія», «авторитет», «конституція», «деспотизм», «ієрархія», «організація/дезорганізація» та ін. Як і Л. Февр, Р.О. Будагов бачив в цих поняттях мінливі, а не застигли сутності. Він показав відносини «етимологічних» і «актуальних» значень термінів^{25 26}, переосмислення старих значень і розвиток нових. (пізніше той же прийом стали застосовувати і при дослідженні концептів). Одним з ключових у дослідженні Р.О. Будагова було слово «вітчизна» (*patrie*), яке в переломну, пронизану ідеологією і пристрастями епоху «як би народилося заново».

Залишаючись форс-словом аж до XVIII ст., підтримуючи кастове почуття дворянства і армії, слово *honneur* між тим змінило свій зміст: почуття честі як почуття колективної, сімейної відповідальності змінилося на почуття індивідуального гідності. З'явилося поняття *son honneur* (власна, особиста честь), яке і стало правилом для дворянина в його житті. Саме в цей момент на зміну форс-слову «честь» приходить нове форс-слово «батьківщина» (*patrie*), що володіло не менше сильним емоційним зарядом.

Як образно висловився Л. Февр, слово «честь» виявилось в одному таборі, «батьківщина» – в іншому. В устах республіканця слово «честь» звучало як лайка: «...честь – це віроломний талісман, [ім'ям] якого деспоти кидали до своїх ніг все людство»^{27 28}. Інший відомий автор, Ф. Брюно, писав, що в устах аристократа, навпаки, лайкою було слово «патріот»²⁹. Слово «батьківщина», що притягнуло до себе поняття «нація» і «державна», в революційний період було більш ніж символом, воно стало самим життям. За цей час слова *patrie*, *patriote* утворили безліч складних слів і поєднань: «архіпатріот», «ультра-патріоти», «напів патріот», «антипатріоти», «ексклюзивний патріот», «патріот першої лінії» (*patriote de la premiere fournee*) та ін.

²⁵ Febvre L. *Honneur et Patrie*. Paris, 1996. P. 56.

²⁶ Будагов Р.А. Развитие французской политической терминологии в XVIII в. М., 2002.

²⁷ Будагов Р.А. Развитие французской политической терминологии в XVIII в. М., 2002. С. 148.

²⁸ Febvre L. *Op. cit.* P. 166-167.

²⁹ Brunot F. *Histoire de la langue française: En 13 vol.* Paris, 1933-1953. Vol. 6. 644 p.

Потік подібних слів і поєднань мав два важливі наслідки, які виявилися фатальними для вихідного слова. По-перше, воно поступово девальвувалося і, як відзначали сучасники, стало «неясним і тим, що погано розуміється». По-друге, настало свого роду пересичення надмірним вживанням сильних слів, в тому числі і слова *patrie*: «Зловживання словами *свобода і рабство, аристократія і демократія, деспотизм і патріотизм* досягло сьогодні такого ступеня, що скоро вже ніхто не наважиться їх вимовити». І це дійсно сталося: в період Директорії слово «патріот» було дискредитовано, як і інші терміни революційного дискурсу³⁰. Безумовно, це пояснювалося ідеологічною переоцінкою цінностей, але певну роль зіграло пересичення політичною риторикою і емоційне «зношування» слів.

Важливо відзначити, що компоненти концепту *patrie* у французькій мові Франції та французькій мові Квебека не збігаються. О.С. Холкіна присвятила цьому питанню дослідження, в якому показала як розходяться шляхи розвитку концепту *patrie* в двох франкомовних країнах. У той час як у Франції наростала його ідеологічна складова (Республіка – Батьківщина – Революція), в Квебеку слово залишилося деполітизованим і пов'язаним з особистим світом людини (рідна земля, мала батьківщина)³¹.

Ідеологічний фон слова *patrie* у французькій мові Франції в першій половині ХХ ст. видозмінився. Важкі людські втрати, які понесла Франція в період Першої світової війни, відторгнення самої думки про те, що колись знову доведеться воювати і гинути, послабили слово «патріотизм». Під час Другої світової війни його використовували переважно прихильники режиму Віші, що змінило значення слова. Розвиток політичної термінології у французькій мові Франції пішло таким шляхом, що слова *patrie*, *patriotisme*, якщо і збереглися як сильні слова, то набули особливих конотацій.

Цікаво, що слово «честь» енергетичний потенціал також зберегло. Ще А. Токвіль показав у своїй книзі «Старий порядок і Революція», що наслідки французької революції часом перебільшуються: було б помилкою вважати, що вона спорудила будинок, фундамент якого не існував би до неї. Революція посилила паростки, які пробилися набагато раніше. Після революції велика частина французького суспільства підхопила і розвинула деякі риси,

³⁰ Brunot F. Histoire de la langue française : En 13 vol. Paris, 1933-1953. Vol. 6. P. 640, 644, 652, 666.

³¹ Холкіна А.Л. Концепт «Patrie» во французском языке Канады: Ав-тореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2013.

властиві аристократії, успадкувавши і ставлення до боргу, і самолюбство, і почуття честі – індивідуальної та колективної. Як припустив сучасний дослідник Ф. д'Ірібарн, французам властива «логіка честі» (*la logique de l'honneur*), висхідна ще до феодалної епохи. Ця логіка важко поєднується з виконанням рутинної, непомітної і монотонної роботи і краще проявляється в діяльності, що обіцяє славу, що приводить до яскравих результатів, виконаної під керівництвом авторитетного організатора, а не дріб'язкового клерка. Не випадково директорів найбільших французьких підприємств прийнято називати «баронами». Ця особливість французької ділової культури, її висока планка, сходиться, з точки зору дослідника, до яскравих ідеалів і образів минулого. В іншому місці Ф. д'Ірібарн висловлюється ще виразніше. З точки зору організації життя і роботи особливість Франції «виражається такою архаїчною референцією, як *честь*, якщо не на практиці, то в дискурсі»^{32 33}.

Важко сказати, наскільки ця картина відповідає реальному життю, але ж в даному випадку мова йде про колективні уявлення, виражені певним форс-словом.

Поняття «сильне слово» не зникло з культурологічного дискурсу, воно час від часу з'являється, в тому числі і в іншому вигляді. Звернемося, наприклад, до словника *Dictionnaire culturel en langue française* (2005). Автор передмови і редактор словника А. Рей не вживає термін «сильне слово», але виходить з того, що потенційно кожне слово мови може бути «місцем сили» (*lieu de force*): «Тіло, яке заснуло цієї тисячолітньої французької мови, яку, ми вважаємо, використовуємо, а насправді мова нас визначає, засліплює і веде, це тіло виявляє приховане життя, дихання, дух, або, як раніше говорили, геній ...»³⁴ За такою логікою можна сказати, що «геній», або «дух», потенційно є в кожному слові, але в якийсь період він може «дрімати». При складанні словника автори застосовували принцип подвійного бачення, на кшталт того, що видно на склі поїзда (іноді запиленому) і тим, що видно через скло. Залежно від того, на чому концентруються очі, предмети можуть затемнюватися або висвітлюватися. Цей образний підхід зумовив дві методики подачі слова в словнику:

³² Iribarne Ph. de. *La logique de l'honneur: Gestion des entreprises et traditions nationales*. Paris, 1989.

³³ Iribarne Ph. de. *L'Etrangete française*. Paris, 2006. P. 9.

³⁴ *Dictionnaire culturel en langue française / Dir. D'A. Rey : En 4 vol. Vol. 1. Paris, 2005. P. XVI.*

- 1) уявлення слова як звичайного слова-знака живої французької мови (кожне слово словника);
- 2) опис частини слів і як слів-знаків, і як елементів ментальної бібліотеки, пов'язаних з символами, емоціями, пристрастями минулого. Таких слів – «місць сил» в словнику 1300, вони мають особливу, рамкову, маркування.

Визначення слова як «місця сили» (*lieu de force*) перегукується з більш раннім терміном «сильне слово» (*mot-force*) і суміжним, але не тотожним, терміном «місце пам'яті» (*lieu de memoire*). Термін «місце пам'яті» у французькій науковій літературі, як уже зазначалося, часто використовується, перебуваючи в кореляції з суміжними поняттями.

У французькій науковій літературі переживання історії завжди було найважливішим компонентом національної ідеї. На думку історика П. Нора, базові компоненти національної ідеї в різних країнах різні: «У Німеччині носіями національної ідеї є в основному філософи. У Центральній і Східній Європі гарантом і зародком її розвитку був національний фольклор. У Франції роль організатора і керівника національної свідомості завжди належала історикам. Історія розпоряджалася національною пам'яттю. Ця пам'ять – роздроблена, множинна ... завжди є предметом полеміки, але, тим не менше ... є цементом національної спільноти».

Тим часом питання про культурну пам'ять має значення для будь-якої країни, регіону і людини, не випадково Квебек має своїм девізом вислів «Я пам'ятаю» (*Je me souviens*). Це нагадування про французькі витоки культури, її збереження першими поселенцями, захист в непростих умовах іншомовного оточення і переосмислення в наступні періоди розвитку.

В кінці XIX ст. історик і філолог Е. Ренан писав: «Сутність нації саме в тому, щоб всі індивідууми мали багато спільного, щоб всі вони багато забули... будь-який громадянин Франції повинен забути Варфоломіївську ніч, вбивства на Півдні в XIII ст.»^{35 36}. У 50-і рр. XX ст. французький дослідник М. Гальбвакс показав, що колективна пам'ять (*memoire collective*) не представляє собою суцільний потік, а має висвітлені фрагменти, які зберігаються і транслюються, і затемнені фрагменти, або зони забуття. При цьому важливим є те, що колектив пам'ятає, і те, що він з тих чи інших причин забув. Забуті фрагменти не випадкові, вони або не містять культурні цінності, або мають

³⁵ Нора П. и др. Франция-память. СПб., 1999. С. 5.

³⁶ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1902. С. 92.

негативні конотації. М. Гальбвакс зробив й інші важливі висновки, що стосуються діахронії і синхронії: трансляторами колективної пам'яті є найстаріші з нині живих членів колективу, якщо вони вмирають, їх «місце» займають представники наступного покоління; в суспільстві існує стільки пам'ятей, скільки колективів. Він також зазначив, що поштовхом або виразом спогадів можуть бути конкретні речі: жест, предмет, картинка, яке-небудь конкретне місце, що зв'язують людину і культуру, до якої вона належить.

Трохи пізніше квебекський соціолог і філософ Ф. Дюмон висунув поняття «місце людини» (*lieu de l'homme*), «місце культури» (*lieu de culture*), що об'єднують людини і культуру: «Культура є місцем людини ... як поєднання зв'язків свідомості людини і навколишнього світу»^{37 38}. Таким чином, поняття «місце» позначає не тільки зв'язок людини і культури, а й дистанціювання людини від того чи іншого факту культури, її рефлексію, аналіз, встановлення своєї ідентичності як відмінної від ідентичності інших людей.

Продовжуючи цей науковий діалог, француз П. Нора висуває поняття «місце пам'яті», в якому об'єднуються два компоненти – пам'ять і місце. Цим терміном П. Нора позначив «залишки» (*restes*) іншої епохи, значимі для сучасності. Це – події, географічні назви, персоналії, пам'ятники, мови, дати та інші символи колективу, під якими він мав на увазі націю. Ось одна з систем координат, або опорних точок, французької нації: Гальський півень; Старша дочка церкви; Карл Великий; Жанна Д'Арк; король; держава; Париж; Декарт; Свобода; рівність; Братство і, нарешті, Геній (Дух) французької мови. Культурний простір нації, згідно з цією концепцією, є простором предметів, пам'ятників, промов, уявлень про мову, до якої у французів завжди було особливе ставлення.

Це відношення характеризує багато культурних символів, які зберігаються в пам'яті завдяки «волі людей і роботі часу», тобто суб'єктивного і об'єктивного фактору. П. Нора визначив їх як свідчення іншої епохи, що мають значення для сучасності. Місце пам'яті може виражатися словом (Париж; свобода, рівність, братерство), предметом (прапор), текстом (відома промова), картиною («Свобода на барикадах» Е. Делакура), науковою працею (знаменита «Історія французької мови» Ф. Брюно), художнім твором (роман М.

³⁷ Halbwachs M. Op. cit.

³⁸ Dumont F. Le lieu de l'homme. Montreal, 1968.

Пруста «У пошуках втраченого часу») і т.д. Стосовно цих символів людина може відчувати патетичне або ностальгічне почуття.

Повного списку місць пам'яті П. Нора не приводить, як не приводить і їх суворої класифікації. Саме зміст роботи міг би стати предметом культурологічного аналізу: три томи, що мають назви «Республіка», «Нація», «Франції» (*Les France*, мн.), складаються з семи об'ємних книг і безлічі розділів, складених провідними дослідниками і відображають бачення різних сторін життя Франції³⁹.

Обидва видання мають передмову, написану П. Нора і визначальне підходи до дослідження, але не мають висновку, який би визначив основні риси «національної культури» або «національного менталітету». У заключній статті «Ера комеморацій» П. Нора, по суті, закриває сторінку того розуміння нації, яке сходиться до Е. Ренану і складається з двох елементів: нація як спадок та нація як проект, бажання робити разом великі справи. В якості альтернативи пропонується індивідуалізувати погляд французів на Францію або «Франції» (*Les France*, мн.), використовуючи поняття «місце пам'яті» – «суперечливий альянс двох слів, одне з яких наближає, а інше віддаляє. ... Узаконивши об'єднання об'єктів різної природи, цей вислів дозволяє в момент розпаду створити нову композицію національного, що розпалося»⁴⁰.

Згодом концепція Нора у Франції отримала подальший розвиток. Так, Ш. Жакоб запропонував термін «місця знання» (*lieux des savoir*), під яким мається на увазі широкий простір досвіду, колективного та індивідуального, тяжіння і відштовхування, які об'єднують індивідуума в групу. У передмові до фундаментальної колективної праці «Місця знання» (під ред. Ш. Жакоба), що з'явилася через 20 років після «місць пам'яті» П. Нора, підкреслюється зв'язок і відмінність в концепціях цих двох робіт. У «місцях пам'яті» П. Нора був викладений новий погляд на історію і культуру Республіки, Нації і Франції як просторів предметів, дій, пам'ятників, промов. «Місця знання» меншою мірою акумулюють суму знань, більшою – відкривають шлях до розгляду множинності знань і вірувань в рамках фундаментальної єдності людської культури⁴¹. Поле дослідження не обмежується однією Францією і охоплює ширше – європейське, а в деяких випадках і світовий простір. Видання передбачає вихід

³⁹ Les lieux de memoire/Dir. de P. Nora : En 3 vol., 7 livres. Paris, 1984.

⁴⁰ Les lieux de memoire/Dir. de P. Nora : En 3 vol., 7 livres. Paris, 1984.

⁴¹ Les lieux de savoir / Red. de Ch. Jacob : En 2 vol. Vol. 1. Espaces et communautes. Paris, 2007 ; Vol. 2. Les mains de l'intellect. Paris, 2011.

чотирьох томів, перших два вже вийшли в світ: том 1 «Простори і спільноти»; том 2 «Руки інтелекту».

Автори ставлять перед собою двояку задачу: крізь призму місць знань виявити соціальні зв'язки, що об'єднують людину і групу; розглянути знання одночасно як продукт і як принцип утворення просторових конфігурацій. Відповідно до цієї концепції, норми, програми, принципи навчання і передачі знання стають символічним об'єктом, що ідентифікує за ознакою, інструментом влади і зміцнення зв'язків усередині колективу. Знання циркулюють завдяки конкретним векторам – текстам, предметам, мовам, людям і комунікативним технологіям. Як будь-який простір, географія циркуляції знань включає перехрестя і «проміжні станції», центри і периферію. Знання можуть утворювати ідеальні місця – інститути, центри інтелектуального тяжіння або відштовхування. Вони можуть і «матеріалізуватися» через архітектурну споруду, меблі, колекцію книг або предметів.

Таким чином, під місцями знання маються на увазі а) місця зберігання і виробництва знання – наукові співтовариства; кабінети, бібліотеки, університети, архіви, музеї, комп'ютерні банки даних і т.д.; б) інструменти політики – реєстраційні і законодавчі органи; в) території, пов'язані маршрутами поширення знань і інновацій. В роботі показуються різні моделі формування та передачі знань, вироблені в культурній історії Європи. Першою з них є концепт «вчених світів» (*mondes savants*), які об'єднують енергію індивідуальних і колективних дій – лабораторій, університетських і виробничих спільнот, агентств. Робиться акцент на динаміці інтерактивних дій, обмінів і циркуляції знань, а також на їх усвідомленні і інтерпретації людиною і колективом. Друга модель включає антропологію соціальних практик, ритуалів поведінки та мови в науковому співтоваристві. Розглядається науковий дискурс і глобальний текст, що включає тексти, предмети, зображення і стоять за ними коди і цінності. Третя модель включає конструювання позицій, під якими мається на увазі професійний або інституційний статус, місце в соціальній структурі, яке визначається загальними цінностями. Серед інструментів встановлення дистанцій в науковому світі, в тому числі вибори, союзи, опонування та інші форми наукових і соціальних практик. Четверта модель передбачає простір, який організовує активність людини: лабораторії, музеї, бібліотеки, скрипторії, віртуальний інтернет-простір. Розглядаються і траєкторії

культурного успадкування – це засвоєння, привласнення і змішання (метисація) знань; універсалізація і специфікація знань, дослідницьких підходів і наукових ідей. Розглядається також і механізм утворення наукових співтовариств, які організують простори знань.

На думку авторів, увійти в наукове співтовариство – це перейти кордони прийому, відбору, змагання та інших практик, що співставляються з ритуалами ініціації і ритуалами переходу, які маркують перехід з однієї вікової групи в іншу або придбання нової компетенції та нового знання. Вступити в наукове співтовариство – це придбати новий досвід зв'язку, синхронної – з колегами, діахронної – з попередниками і зразками минулого. Велике значення мають робочі місця – студії, лабораторії, бібліотеки, скрипторії, аудиторії; місця виробництва і поширення письмових текстів – архіви і бібліотеки, банки комп'ютерних даних, що створюються за принципом колекції, але не зводяться до суми видань, які вони містять. Ці місця формують певну концепцію знання – приватну або загальну, локальну або універсальну. Важливим є і адміністративний початок, інструменти академічної і культурної політики – академії наук, музеї, виставки, реєстраційні органи, які здійснюють фіксацію та утвердження знань⁴².

Ідея передачі знання і формування місць знання розвиває концепцію П. Нора, вносить компонент руху і зміни, який був відсутній або був недостатньо виражений в теорії місць пам'яті.

Полемізуючи з П. Нора в іншому ракурсі, французький соціолог М. Оже стверджує, що місця пам'яті – це не живі свідки минулого, а свідки його втрати і/або девальвації. З його точки зору, місця культури можуть бути двох видів: місця (*lieux*) і не місця (*non-lieux*). Місця – М. Оже називає «антропологічними місцями» – пов'язані з людиною, мають ідентифікуючі функції, володіють внутрішніми зв'язками і історією, нехай і «музейфікованою». Антропологічне місце – це частково матеріалізована ідея людей про їхнє ставлення до території, історії, інших людей. «Не місця» (саме так М. Оже назвав свою книгу) – це факт сучасного життя і свідчення руйнування культурних зв'язків. Серед таких просторів, які не мають антропологічного значення і не нагадують людям про їх культурні та історичні зв'язки, аеропорти, літаки, автостради, готелі, супермаркети та інші місця великого скупчення людей, знеособлює всіх, хто туди потрапляє. В не місцях є і спеціально відведені зони для «цитат» про минуле: сувенірів з Ейфелевою вежею, фотографій зниклих історичних будівель і т.д.

⁴² Les lieux de savoir / Red. de Ch. Jacob : En 2 vol. Vol. 1. P. 13-33.

Місця пам'яті М. Оже ототожнює не більше ніж з подібними «цитатами».

Незабаром з'являється і більш радикальний висновок: Ф. Досс робить висновок, що минуле взагалі не є «місцем людини». Людина дистанціюється від минулого, і тільки за цієї умови веде з ним діалог і критикує минуле^{43 44}. Багато авторів звертали увагу на захоплення святкуваннями, ювілеями, зверненнями до минулого, характерними для нашого часу, пояснюючи це захоплення страхом сучасного суспільства за своє майбутнє. Називають ще одну особливість сьогодення – перетворення історії та культури в бізнес, індустрію, предмет споживання і засіб розваги.

Всі ці питання вивчаються не тільки у Франції, але і у франкомовних країнах, зокрема в Квебеку. Франкоканадські дослідники Е.-М. Менсьє, Ж.-І. Терьо, Ж. Летурно^{45 46} роблять висновок, що роль пам'яті обумовлена бажанням людей передати спадок своїм нащадкам, в першу чергу дітям. Ж. Летурно погоджується з П. Нора в тому, що суспільство забезпечує своє відтворення завдяки референтним точкам, серед яких персонажі, події, символи, факти мови та ін. Точки складаються в систему якоїсь типової ідентичності, що має межі. У тому випадку, якщо індивідуальна дія виходить за межі нормативного порядку, суспільство жорстко або м'яко намагається повернути його в свою орбіту. При вивченні системи референтних точок, або місць пам'яті, сучасники розглядаються як спадкоємці культури і ідентичності. Тим часом Ж. Летурно відзначає і недолік підходу П. Нора – недооцінку символічних зв'язків сучасного суспільства. «Нація спадкоємців і нація батьків принципово різняться в своїй основі: спадкоємець знаходиться в пошуках ідентичності, в той час як батько вважає, що він вже знайшов свою ідентичність та ідентичність своїх нащадків»⁴⁷.

У відповідь на статичну, з його точки зору, теорію місць пам'яті Ж. Летурно пропонує динамічну концепцію «місць переходу» (*lieux de passage*). Сенс передачі пам'яті як спадщини – не повторювати старе, а вести діалог про референтні цінності. Учасниками діалогу можуть бути різні вікові групи, що належать до однієї культури, але яка

⁴³ Auge M. Non-lieux: Introduction a une antropologie de la surmodernite. Paris, 1992.

⁴⁴ Letourneau J. Le Quebec entre son passe et ses passages. Quebec, 2010.

⁴⁵ Les impasses de la memoire : histoire, filiation, nation et religion / Dir.d'E.-M. Meunier, J.Y. Theriault. Montreal, 2007.

⁴⁶ Letourneau J. Le Quebec entre son passe et ses passages. Quebec, 2010.

⁴⁷ Letourneau J. Le Quebec entre son passe et ses passages. Quebec, 2010. P. 212.

змінюється. Суть концепції – це рух, метаморфоза, зміна в символічному відтворенні цінностей: суспільства переживають не тільки коріння і прив'язки до минулого, а й свій відрив від них. Таким чином, суспільство існує тільки в стані переходу (*situation de passage*). Говорячи про зміни, Ж. Летурно вживає дієслово «перекомпоновувати» (*recomposer*): в своїх діях, уявленнях і наративах суспільство перекомпоновується у відомі або нові форми⁴⁸. Місце переходу стає «місцем творчості» (*lieu de creation*). Велика роль при цьому відводиться мові. Мова – це нитка, що дозволяє наблизитися і вкоренитися, і ліана, що дозволяє дистанціюватися і піти.

Ж. Летурно вважає мову особливою цінністю (цілком в дусі французької традиції), місцем пам'яті, культурною спадщиною і фактором ідентифікації, але не тільки цим. Він вважає її і місцем переходу, що дозволяє дистанціюватися від коренів і створити нові опори референції. Акцент, нові значення, запозичення, асиміляції і перемішування в мові відображають культурні обміни, що відбуваються в сучасному Квебеку. Старі і нові референтні точки відбивають дві сторони побутування мови і культури – статичну і динамічну. Ці полюси – протиставлені і взаємозворотні: в процесі розвитку виникають нові референції, при цьому старі живуть в пам'яті, забуваються і знову спливають на поверхню, переглядаються і переробляються. Взаємообмін і переосмислення старих і нових референтних точок, місць пам'яті та місць переходу є ознакою та умовою розвитку будь-якого суспільства.

Незважаючи на критику і деякі вразливі місця, поняття «місця пам'яті», запропоноване П. Нора, виявилось дуже зручним. В даний час воно широко використовується у Франції не тільки в науковій літературі, а й в звичайній мові. Значення проєкту П. Нора виходить за рамки однієї лише французької науки і може знайти більш широке застосування.

Під впливом теорії «місць» термінологія французьких авторів змінилася. Узагальнені поняття «душа» і «геній» / «дух» народу і нації, «національний характер» (одн.) в даний час у французькій літературі практично не використовуються: автори вважають за краще підкреслювати різноманітність, а не монолітність самосвідомості^{49 50}.

⁴⁸ Letourneau J. Le Quebec entre son passe et ses passages. Quebec, 2010. P. 167-169.

⁴⁹ Караулов Ю.Н. Вехи национально-культурной памяти в языковом сознании русских в конце XX в. // Актуальные проблемы современной лексикографии: Мат-лы научно-практической конференции. ФИЯР МГУ. 22 мая 1997.М., 1999. С. 36.

Незважаючи на визнання подрібненості національної свідомості, П. Нора проте бачить можливість створення нової складної єдності – нової «композиції».

Отже, терміни, що використовуються у франкомовній і та вітчизняній культурологічній літературі – «концепт» і «місце пам'яті», цілком можна порівнювати, але вони не є тотожними. Концепт більшою мірою, ніж місце пам'яті, пов'язаний з абстракцією, в той час як місце пам'яті є більш конкретним (його уточнює саме поняття «місце»). У концепті переважає загальне, що виражається в приватному, а в місці пам'яті – приватне, що відображає загальне. Обидва терміни володіють асоціативною глибиною, величезним потенціалом значень, а також асоціативною широтою, оскільки взаємодіють з іншими, суміжними, поняттями. Саме тому класифікація місць пам'яті і концептів культури представляє таку складність. Крім того, обидва слова відносяться до суб'єктивної сфери почуттів, переживань, інтуїції.

До певної міри ці терміни не перекладаються. «Неперекладність» полягає у відтінках значення, різному розумінні внутрішньої форми і історії слова, своєрідності асоціативного поля. Вона обумовлена і різною частотністю вживання, тобто ймовірністю вибору іншого терміна.

Чи можна стверджувати, що французькі дослідники прагнуть розкласти об'єкт на частини, показати мінливість кожної з них, а не акцентувати спільне? Чи можна сказати, що вітчизняні дослідження, навпаки, мають тенденцію до узагальнення і висунення спільних ідей, універсальних сутностей, іноді апріорних? Обидва твердження були б перебільшенням, однак цілком очевидно, що об'єкти вивчення у французькій і вітчизняній науковій літературі збігаються в повному обсязі.

Можливо, різні підходи можна вважати взаємодоповнюючими перевагами різних шкіл. Однак якщо переваги мають своїм продовженням недоліки, а також те, що нове – це добре забуте старе, то зайву генералізацію можна подолати, не називаючи все, що ми вивчаємо, концептами і не задаючи, таким чином, захмарну планку абстракції своєму творінню. Диверсифікація термінів, можливо, звільнить поняття «концепт» від надмірного навантаження і запобіжить зношуванню слова, ознаки якого вже давно помітні.

⁵⁰ Histoire des Français. XIX-ième-XX-ième siècles / Dir. D'Y. Lequin : En 3 vol. Vol. 3. Les citoyens et la démocratie. Paris, 1984. P. 272.

1.2. Французька національна ідентичність: мова, суспільство та політика

Ф. Бродель писав, що нація може існувати, лише якщо вона нескінченно шукає саме себе. Якщо перефразувати цей вислів, то можна сказати, що нація існує, поки вона осмислює своє коріння, прив'язаності, дистанції з іншими, іншими словами, свою ідентичність. Теми, пов'язані з ідентичністю (національною, регіональною, груповою), зачіпаються в різних сферах спілкування – наукового, суспільно-політичного і навіть побутового. У книзі «Національна ідентичність – це загадка» М. Детьєн підкреслює, що, хоча це поняття і здається добре знайомим, воно містить складні і багаті значення, які виражаються в словах, віруваннях і уявленнях, цікавих для представників багатьох дисциплін^{51 52}.

Розглянемо особливості національної ідентичності Франції на матеріалі референтних суспільно-наукових і політичних текстів, звернених до різних верств населення і широко обговорюваних в суспільстві.

Термін «ідентичність» (*identité*), що прийшов в гуманітарні науки з природних, де він позначає «тотожність», є міждисциплінарним терміном. В даний час він використовується у багатьох науках: культурології, філософії, філології, регіонознавстві, соціології, психології, політології та ін. Історія цього слова у французькій і українській мовах свідчить про неухильне розширення його змісту: термін природничих наук – термін гуманітарних і природничих наук – термін широкого значення, що використовується в суспільно-політичній сфері – слово загальної мови. Слово «нація» (*nation*), також інтернаціональне у французькій мові, змінювало своє значення. Аж до XVIII ст. воно вживалося як синонім до слова «народ» (*peuple*) і до сих пір може іноді вживатися в цьому значенні. В період французької революції слово отримує стійке політичне забарвлення, яке зберігає досі як домінуюче. На відміну від етносу (співтовариства по крові) нація сприймається як спільнота, об'єднана законами, і є важливим концептом політичного життя.

⁵¹ Бродель Ф. Что такое Франция?: В 2 т. Т. 1. М., 1994. С. 12.

⁵² Detienne M. L'Identité nationale, une énigme. Paris, 2010. P. 143.

У політичній історії Франції другої половини ХХ ст. домінує одна фігура – особистість Шарля де Голля. Це пояснюється багатьма причинами – політичними і соціокультурними. На думку М. Вінока, особистість де Голля, подібно особистості Жанни д'Арк, придбала міфологізовані риси людини, посланого Провидінням для порятунку Франції^{53 54}. Сам генерал висловлював філософські міркування про призначення Франції, а його висловлювання про «певну ідею Франції» (*une certaine idée de la France*) і визнання її високої і надзвичайної долі знає, напевно, кожен француз. «У моїй уяві Франція постає як країна, якій, ніби казковій принцесі або Мадонні на старовинних фресках, приготовлена надзвичайна доля. Інстинктивно у мене склалося враження, що Провидіння призначило Францію для великих звершень або тяжких негод. А якщо, проте, трапляється, що на її діях лежить печать посередності, то я бачу в цьому щось протиприродне, в чому винні французи, які помиляються, але не геній всієї нації»⁵⁵. Високе призначення в даному контексті є абсолютном, абстракцією, практично не пов'язаною з діями конкретних людей.

Міркування генерала, дуже образні і, здавалося б, дуже особисті, відображають між тим давню традицію персоніфікації країни і виявлення її вічної і ідеальної сутності. Саме тому багато авторів вважають, що форми історичної та культурної пам'яті французів все ж надмірно ідеологізовані. Ліва ідеологія абсолютизувала раціоналізм Просвітництва і революційний універсалізм, права – «ідею Франції», зміцнюючи віру в її чудову сталість і позачасову сутність. Виразником останньої точки зору і був генерал де Голль, що зв'язував образ Франції з ідеєю її величчя (*grandeur*).

З критикою ідеї величчя як вищої сутності, що не підлягає раціональному поясненню, виступали і політики, і дослідники. У своїй книзі «Французи» (2000) В. Жискар д'Естен, президент Французької Республіки в 1974-1981 рр., назвав тезу про «французьку винятковість» (*exception française*) нечесним прийомом, «психологічною та соціальною алхімією», небезпечною відмовою «адекватно сприймати дійсність»^{56 57}. При цьому установку французів на «культурну винятковість» він не заперечує і вважає її однією з граней «сильного і єдиного почуття приналежності до ... французького

⁵³ La Grand Robert de la langue française : En 9 vol. Vol. 6. Paris, 1986-1990.

⁵⁴ Вушок М. Жанна д'Арк // Нора П. и др. Франция-память. СПб., 1999. С. 292-293.

⁵⁵ Голль Ш. де. Военные мемуары: В 3 т. Т. 1. М., 2003. С. 23.

⁵⁶ Нора П. и др. Указ. соч. С. И.

⁵⁷ Жискар д'Естен В. Французы. М., 2004. С. 55-56.

народу»⁵⁸. Чи не виходить так, що Жискар д'Естен виступає проти занадто відвертого терміна «винятковість», але погоджується з його змістом? До цього можна додати, що деякі автори вбачають розрив між деклараціями про «винятковість» і реальною практикою^{59 60}.

Концепції місць культури, розглянуті в попередньому параграфі, відображають прагнення дослідників до деідеологізації і деміфологізації культури через пам'ять звичайних людей. Тим часом ідея величі все ще зберігає певне місце в колективних уявленнях та культурній пам'яті французів.

Ось що пише, наприклад, у своїй книзі про Наполеона експрем'єр-міністр Франції Д. де Вільпен: «Сплавивши воєдино долі особистості і нації, Наполеон нерозривно пов'язаний з колективною долею французів. Спогад про Францію, яка перебуває в апогеї слави і розповсюджує свій вплив на весь світ, робить його царювання в порівнянні з іншими режимами незабутнім <...>. Завдяки Наполеону кожен може доторкнутися до виключної долі, зберегти надію на краще майбутнє, підтримати «французьку мрію», яка збігається з уявленнями французів про самих себе»⁶¹. У цьому контексті є і ідея нації, і ідея виняткової долі, і мрія, і надія. Тут є свідчення про колективний і позачасовий характер цих уявлень.

Восени 2009 р у Франції почалася громадська полеміка на тему французької національної ідентичності, ініціатором якої виступив міністр у справах імміграції Е. Бессон. Проблема виявилася набагато ширшою, ніж питання про імміграцію, сама по собі дуже важлива, і полеміка охопила найширші верстви населення завдяки мережі Інтернет. Вона викликала неоднозначні відгуки – як негативні (взаємні звинувачення в нетерпимості), так і позитивні (актуалізація цінностей, важливих для всіх французів). Одним з перших в її обговоренні взяв участь Ніколя Саркозі, в той час президент Французької Республіки, який виступив з цього приводу 12 листопада 2009 р. в Ля Шапель-ан-Веркор^{62 63}.

⁵⁸ Жискар д'Естен В. Французы. М., 2004. С. 186.

⁵⁹ Djan j.-M. Politique culturelle: la fin d'un mythe. Paris, 2005. P. 149.

⁶⁰ Вильпен Д. de. Сто дней, или Дух самопожертвования. М., 2003. С. 637.

⁶¹ Жискар д'Естен В. Французы. М., 2004. С. 186.

⁶² Загряжкіна Т.Ю. Французская национальная идентичность: миф или реальность? Вести. Моск, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2011. № 1.

⁶³ Sarkozy N. Discours a La Chapelle-en-Vercors (le 12 novembre 2009). URL:<http://www.elysee.fr/president/les-actualites/discours/2009/discours-de-m-le-president-de-la-republique.1678.html> (дата звернення: 01.03.2020); URL: <http://discours.vie-publique.fr/notices/097003251.html> (дата звернення: 10.12.2019).

Промова Ніколя Саркозі дозволяє зробити важливі спостереження культурологічного характеру. Слід зазначити, що і в самій назві полеміки, і в мові Н. Саркозі термін «ідентичність» використовується тільки в однині: *l'identité nationale française* (французька національна ідентичність). Таке узагальнення прийнято не у всіх стилях французької мови (його уникають, наприклад, в науковій літературі), і тут воно не випадково. Незважаючи на те, що в мові є згадки про різноманітність регіонів, культур, поглядів самих французів (наприклад, атеїстів і віруючих), вони не затемнюють, а лише підкреслюють основну ідею політика. Це підтримка спільної спадщини («Ми отримали Францію в спадок»), особливу місію французької культури («Наша культура буде жити, тільки якщо вона буде здатна дивувати світ»), збереження її єдності («За відмінностями, опозиціями, суперечностями, конфліктами, в яких наш народ так часто втрачав свої сили, є внутрішня єдність нашої культури і нашої цивілізації»).

Це твердження висловлює оптимізм і категоричність політика, а не сумнів або скепсис дослідника. Не зовсім ясно, про яку культуру йдеться – класичну, буржуазну/середнього класу, масову? Багато французьких дослідників ставлять під сумнів монолітність французької культури і вважають за краще говорити не про «ідентичність», а про «ідентичності». Якщо це так, то чи є межа варіювання і чи існує французька культура взагалі? Таке питання стоїть в заголовку колективної монографії «Що таке французька культура?» (*Qu'est-ce que la culture française?*) під редакцією Ж.-П. Арона. Відповідей може бути кілька: 1) французька культура існує у вигляді «моноліту» (навіть чи зараз хтось з цим погодиться); 2) вона не існує як єдине ціле (сказати це було б неправильно або недостатньо); 3) французька культура існує як ціле, що складається з різних частин. Саме ця точка зору представляється найбільш обґрунтованою, саме вона лежить в основі поняття «множинність» культури (*culture au pluriel*).

Деякі автори вважають, що проблему множинності культури затемнює поняття «колективна свідомість» (*mentalité collective*): воно веде вбік від диверсифікації суспільства і розуміння того, що людина завжди залишається індивідумом. Таке узагальнення ігнорує відмінність між культурою в «нормативному» сенсі цього слова і конкретним виразом культури в тій чи іншій формі^{64 65}. Поняття

⁶⁴ *Qu'est-ce que la culture française ? / Dir. de J.-P. Aron. Paris, 1975.*

нормативної культури є досить умовним. Стосовно Франції воно означає високу роль, яку відігравала політична, адміністративна та культурна еліта в формуванні та розвитку культурних цінностей. Як пише Ф. Урфаліно, дуже часто специфіку культурної політики Франції пояснюють «потрійною централізацією» (*triple centralisation*) – адміністративною, політичною та культурною, а також тією важливою роллю, яку відіграє культура у формуванні почуття національної ідентичності і «почуття гордості» французів⁶⁶. У цьому трактуванні почуття національної ідентичності ґрунтується на почутті гордості за свою культуру. Сама назва книги Ф. Урфаліно «Винахід культурної політики» (*L'Invention de la politique culturelle*) має на увазі волю і зусилля, докладені елітою для формування цього почуття, а можливо, і їх штучність. Ідею штучності і навіть безглуздості цих зусиль підтримує і М. Детьєн. З його точки зору, у Франції, як і раніше культивується почуття «особливості» (*singularité*) і «винятковості» (*exsertion*), і найбільшу роль в цьому відіграють історики і політики. Цей процес зіставляється з дією «алхіміка» в своїй «лабораторії»⁶⁷.

Американець Т. Зельдін ще більш рішуче критикує ідею визначити, в чому полягає національна ідентичність Франції, і пропонує «Не зводити французів всього лише до рівня прикладів міфічної національної культури». З його точки зору, уявлення французів про себе пройшло три фази розвитку, сформовані раніше (1-а і 2-а фази) або пізніше (3-я фаза): 1) «національний міф», що виражає ідею єдності і централізації від монархії до республіки; 2) «інтернаціональний міф», висхідний до ідей Просвітництва; 3) дробне бачення суспільства і людини. Т. Зельдін вважає, що не існує навіть двох французів, які б однаково визначили національну ідентичність своєї країни: «... я не вірю, що французи настільки відрізняються від інших [націй], як вони прагнуть себе уявити»⁶⁸.

Спробуємо все ж не погодитися з відомим дослідником, чия цитата спростовує свого автора (вона свідчить про загальне прагнення французів показати, що вони не такі, як інші народи). Крім того, все більш сучасне неминуче стає застарілим або, принаймні, менш сучасним. Питання про національну ідентичність, яка у Франції стала предметом широкого громадського обговорення, виникло не сьогодні, воно завжди було однією з кардинальних тем гуманітарних

⁶⁵ Qu'est-ce que la culture française ? / Dir. de J.-P. Aron. Paris, 1975. P. 43.

⁶⁶ Urfalino Ph. *L'Invention de la politique culturelle*. Paris, 2004. P. 9.

⁶⁷ Detienne M. *Op. rit.* P. 141.

⁶⁸ Zeldin Th. *Les Français*. Paris, 1983. P 475-176, 478.

досліджень. Не маючи можливості охопити всю літературу, що стосується цього питання, розглянемо точки зору істориків і письменників – Ж. Мішле, Е. Ренана, М. Озуф і політиків – Н. Саркозі і Ф. Олланда.

Почуття приналежності до великого колективу формувалося у Франції упродовж століть. З приводу його витоків єдиної думки не існує. Називають кілька точок відліку: боротьбу галлів з римлянами під керівництвом Версінгеторікса (битва при Алесії 52 р. до н.е.), християнізацію країни, здійснену Хлодвигом (кінець V ст. н.е.), епопею Жанни д'Арк, героїні Столітньої війни (спалена в 1431 р.) або більш пізній період французької революції 1789 р. Між тим Т. Зельдін вважає, що навіть після революції поняття «національна ідентичність» залишалося, скоріше, віртуальним, ніж реальним. Заслуга в формуванні цього поняття, до того часу повністю не освоєного, належить громадським діячам XIX-початку XX ст., серед яких Ж. Мішле, Ф. Гізо і Е. Ренан.

Дійсно, робота історика Ж. Мішле «Картина Франції» (*Tableau de la France*, перша редакція 1833 р., остання – 1861 р.) внесла важливий внесок у формування «національного міфу», який довгий час пов'язували з ідеєю централізації країни. Ж. Мішле вважав, що в ранній період історії Франції, коли вона вийшла з «аморфного туману німецької імперії», її контури визначалися географією, місцевістю і були пов'язані з природними лініями гір і річок. Вплив землі і клімату зумовив поведінку людей і, отже, історичні події. Цей вплив історик назвав «фаталізмом місцевості», «локальним духом», або «духом землі». Він писав, що історія феодалізму була «перш за все, географією». З плином часу локальний дух змінився загальним і універсальним, більш високим, як він вважав, за своїм рівнем: дух переміг матерію, «історія стерла географію» і виникла «висока ідея єдності батьківщини»^{69 70}.

Історія Франції, з точки зору Ж. Мішле, розвивалася саме в цьому «високому» напрямку, що і зумовило емоційність і навіть патетику його стилю. За образним висловом Ж. Мішле, жорсткій Англії Франція протиставляє сувору Бретань і витривалу Нормандію, величній і урочистій Іспанії – глузливу Гасконь, Італії – палкість Провансу, інтересам Німеччини – потужні і глибоко ешелоновані

⁶⁹ Zeldin Th. Histoire des passions françaises : En 4 vol. Vol. 2. Orgueil et intelligence (1848-1945). Paris, 1978. P. 59.

⁷⁰ Michelet J. Tableau de la France. Paris, 1949. P. 494.

Ельзас і Лотарингію, зарозумілій і гнівній Бельгії – сухуватий і сангвінічний гнів Пікардії, а також стриманість і дисципліну розуму Арденн і Шампані⁷¹. Не заперечуючи ролі регіонів у формуванні Франції, Ж. Мішле вважав шлях до єдності загальним напрямком їх розвитку.

Персоніфікація – прийом, властивий багатьом авторам того часу, під пером Ж. Мішле досягає свого апогею. Широко відомий його вислів про те, що «Франція – це особистість» (*La France est une personne*). Він писав, що бачить в обрисах Франції контури людського тіла і прагне відчутти душу, що одухотворяє це тіло: «Яке величне видовище від центру до околиць, коли обводиш поглядом потужний організм, частини якого гармонійно поєднуються, з'єднуються, доповнюють одна одну, як слабкий доповнює сильного, негативний полюс – позитивний полюс». Розвиваючи ідею централізації Франції, Ж. Мішле приділив багато уваги Центру, який описував теж, як живу істоту: «Центр ... мислить, винаходить нове в промисловості, науці, політиці; він перетворює все, що отримує. Він п'є необроблене життя, а воно перетворюється в оброблену»^{72 73}.

Роботи Ж. Мішле мали сильний вплив на багато поколінь читачів. Коли Анн, героїня роману Ж.-П. Сартра «Нудота», згадувала про своє дитинство, вона представляла роботи Ж. Мішле і гравюри, які їх ілюструють, що дуже запам'ятовуються, з її точки зору, тому, що вони були сповнені величі, незважаючи на деяку пихатість виконання і велику кількість деталей, які супроводжували фігури монархів і правителів: «І не думай, що картинки нехтували кумедними життєвими подробицями. Ти бачив в них і пажів, які падають з коня, і маленьких собачок, що розбігаються в різні боки, і блазнів, що сидять на сходинках трону. Але всі ці деталі були зображені так велично і незграбно, що чудово гармоніювали з усім іншим, мабуть, я не зустрічала картин, де б так строго було витримана єдність»⁷⁴. Судячи зі спогадів героїні, тема єдності і величі виражалася не тільки на рівні тексту, але і на рівні ілюстрацій.

Тим часом інші дослідники не поділяють цієї апології централізації. Так, М. Озуф підкреслює, що функції Центру в концепції Ж. Мішле апріорні і перебільшені, і їх можна порівняти зі свого роду феодальними «привілеями». Серед них «історичний

⁷¹ Michelet J. *Tableau de la France*. Paris, 1949. P. 91.

⁷² Michelet J. *Tableau de la France*. Paris, 1949. P. 89.

⁷³ Michelet J. *Tableau de la France*. Paris, 1949. P. 89, 90, 92.

⁷⁴ Сартр Ж.-П. *Тошнота*. СПб., 2001. С. 185.

привілей» (Ж. Мішле вважав, що Франція створювалася з Центру), «інтелектуальний привілей» (Центр знає себе і знає все інше), «естетичний привілей» (Центр чистий і прозорий, і в нього дивляться, відображаються і впізнають частини периферії) і, нарешті, «моральний привілей» (Центр має здатність мирити і притягувати до себе все, що не є Центром). З точки зору М. Озуф, при описі Центру стиль Ж. Мішле втрачає силу, мальовничі деталі програють на догоду ідеї єдності, і виникає парадокс: великий Ж. Мішле присвячує своє блискуче перо вихваляння «сірості» (*insignifiance*).

Залишимо осторонь деяку полемічність цього висловлювання і відзначимо, що вся творчість Ж. Мішле є гімном Франції як найбільш централізованій і чітко функціонуючій системі. «Нації можна класифікувати ... – пише Ж. Мішле в кінці своєї роботи, – і встановити громадський пріоритет однієї з них. Цей пріоритет належить Франції ...»^{75 76}.

Тезу про пріоритет Франції – громадський і культурний – розвивали і інші автори того часу. На думку Ф. Гізо, поняття нації пов'язувалося з універсальною системою цінностей, згідно з якою Франція представляла та навіть очолювала цивілізацію. Так, Ф. Гізо вважав, що завдяки «схильності до благородних ідей», «ясності мови» і «соціальному інстинкту» французька нація краще за інших здатна зрозуміти цілі цивілізації і пояснити їх іншим народам⁷⁷. Коментарів до цього висловлювання, напевно, не потрібно.

Іншим основним для французів текстом є доповідь Е. Ренана «Що таке нація?», прочитана в Сорбонні 11 березня 1881 р.⁷⁸ [28]. Ця робота досі вивчається на факультетах політичних наук французьких університетів і у вищих школах і, безумовно, впливає на сучасні громадські погляди.

Підхід, аргументація і стислий стиль Е. Ренана відрізняються від прийнятих Ж. Мішле. За розгорнутими поетичними описами Ж. Мішле стоять однозначні трактування, іноді апріорні. Так, його «Картина Франції» відкривається категоричним твердженням: «Історія Франції починається з її мови. Мова є головною ознакою національності». Далі слідує згадка про перший пам'ятник французької мови, Страсбурзькі клятви 842 р., і автор відразу

⁷⁵ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009.

⁷⁶ Michelet J. Tableau de la France. Paris, 1949. P. 93.

⁷⁷ Guizot F. Cours d'histoire moderne. Histoire générale de la civilisation en Europe. Paris, 1928.

⁷⁸ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892.

переходить до іншої теми. Таким чином, твердження про роль мови дається як постулат, що не потребує обґрунтування.

Е. Ренан будує свою статтю по-іншому. Він починає з твердження, що форми людського суспільства вкрай різноманітні і важкі для однозначного тлумачення. «Постараємося внести більше точності в ці важкі питання, в яких найменше змішання значення на початку міркування може привести, врешті-решт, до самих згубних помилок <...>. Наша справа дуже складна <...>. Тому в обговорення питання ми внесемо холодність, абсолютну безпристрасність»⁷⁹. Цілком у дусі картезіанської логіки Е. Ренан ділить свій матеріал на частини і розвиває кожну з них за порядком. Порушення картезіанського принципу можна побачити лише в одному: аргументація розгортається «від противного» і відштовхується від того, чим нація не є, що можна вважати риторичним прийомом, особливо якщо врахувати, що робота являє собою публічну лекцію.

Е. Ренан відкидає багато ознак нації, які в той час визнавалися іншими вченими. Згідно з його точки зору, нація не ґрунтується на «расі» (тобто етнічній ознаці), мові, релігії і географії. Етнічний принцип, який розділяли представники Німеччини («Ти – нашої крові, ти належиш нам!»), Е. Ренан вважав некоректним і небезпечним. Набагато важливішим є спадкоємність пам'яті, її передача або забуття: «Сутність нації саме в тому, щоб всі індивідууми ... багато забули. ... Жоден француз не знає, бургундець він, аналець або вестгот». Е. Ренан не сумнівався в тому, що почуття єдності виявлялося вже при Старому режимі: «...велике французьке королівство було настільки національним, що на другий же день після його падіння нація могла існувати без нього»⁸⁰.

Е. Ренан також відкидає і принцип єдиної мови як основу нації: «Мова запрошує з'єднатися, але не примушує до цього». Як бретонець Е. Ренан знав не з чуток про прихильність жителів регіонів до своїх мов і традицій: бретонських, корсиканських, окситанських та ін. Знав він і методи, в тому числі радикальні, якими запроваджувалася французька мова на цих територіях. У зв'язку з цим твердження, що «Франція ніколи не прагнула домогтися мови заходами примусу», є не констатацією реального факту, а побажанням або навіть прихованим криком душі. Чи не примус, а добровільне приєднання до мови і культури – ось шлях, який пропонує Е. Ренан: «Не будемо забувати

⁷⁹ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892. С. 89.

⁸⁰ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892. С. 94.

того основного принципу, що людина є розумною і моральною істотою, перш ніж вона примкне до тієї чи іншої мови, ... зробиться прихильником тієї чи іншої культури»⁸¹. В період написання доповіді дуже гостро стояло питання про німецькомовні Ельзас і частину Лотарінгії, які в різні часи «приєднувалися» то до Франції, то до Німеччини.

Доповідь Е. Ренана (1881 р.) практично збіглася з виходом закону Ж. Феррі про загальну початкову освіту (1882 р.), який відділив церкву від школи і проголосив світський принцип освіти. З точки зору Е. Ренана, релігія також не визначає націю: «Можна бути французом, англійцем, німцем, будучи католиком, протестантом, іудеєм, не сповідуючи навіть ніякого культу».

Остання теза, з якою полемізував Е. Ренан, – це перебільшення ролі географії, або ототожнення «природних кордонів» і меж території нації. Аргумент «природних кордонів» довгий час використовувався у французькому політичному дискурсі і позначав бажаний збіг кордонів Франції з межами древньої Галії по Рейну, Альп, Середземного моря, Піренеїв, Атлантиці, Ла-Маншу⁸². Можна навести як приклад заповіт Рішельє (можливо, воно написано в його канцелярії): «Метою мого правління було повернути Франції ті рубежі, які визначила їй природа» або мова Дантона 1793 р.: «Рубежі Франції позначені самою природою». Тим часом ці рубежі не раз пересувалися, в першу чергу на кордоні з Німеччиною, і Франція намагалася їх відвоювати, в тому числі під наведеним гаслом. Е. Ренан був одним з перших, хто закликав відмовитися від використання цієї тези: «Географія – це один з головних чинників історії. Але чи можна сказати, як думають деякі, що кордони нації занесені на карту і що ця нація має право підкоряти собі все те, що необхідно для заокруглення деяких контурів, для досягнення якоїсь гори або річки, якій приписують здатність обмежувати *a priori*? Я не знаю іншої більш довільної, більш згубної доктрини. Цим виправдовують будь-яке насильство»^{83 84}. Кінець використанню цього аргументу через 100 років поклав генерал де Голль: він пов'язав його «старими амбіціями європейського

⁸¹ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892. С. 92, 98, 99.

⁸² Загряжкіна Т.Ю. Франция в культурологическом аспекте. М., 2007. С. 7-8.

⁸³ Nordman D. Des limites d'Etat aux frontieres nationales. Les lieux dememoires. Dir. de P. Nora: En 3 vol., 7 livres. Vol. 2. Livre 2. Paris, 1984. P. 39, 50.

⁸⁴ Ренан Э. Указ. соч. С. 99, 100.

панування» і запропонував принципи будівництва нової, єдиної, Європи⁸⁵. Провісником цієї позиції був Е. Ренан.

Свою роботу Е. Ренан завершує синтезом – визначенням, що ж таке нація. Це визначення лягло в основу поняття «нація», прийнятому у французькому суспільно-політичному дискурсі: «Нація – це духовний принцип». З точки зору Е. Ренана, вона має двоєдину сутність: «Одна – це загальне володіння багатою спадщиною спогадів, інша – загальна угода, бажання жити разом, продовжувати спільно користуватися нерозділеним спадщиною, яке дісталось». З цих двох іпостасей героїчне минуле, пантеон героїв, спільна спадщина висуваються все ж на перший план як умова для проєкції в майбутнє: «... великі люди, слава – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати загальну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому здійснювати разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоб бути народом». Е. Ренан зробив особливий акцент на тому, що націю цементують спогади. При цьому в культурі предків і героїзації минулого він виділив «загальні страждання», які «з'єднують більше, ніж спільні радощі»: «Люблять пропорційно жертвам, на які погодились, пропорційно жертвам, які довелося пережити».

Таким чином, Е. Ренан підкреслює, що нація – це а) спільна спадщина (спогадів, забуття, героїчного минулого, страждань і т.д.); б) загальний проєкт, бажання в майбутньому здійснювати разом великі справи. Ідея спільного бажання, прагнення, договору поєднується з ідеєю французького зразка. Е. Ренан, на відміну від Ж. Мішле, формулює, не відкрито пріоритет Франції в розвитку цього поняття, а робить це імпліцитно: «Слава Франції – в тому, що вона проголосила під час французької революції, що нація існує по своїй волі. Ми не повинні знаходити поганим, що нам наслідують»^{86 87}.

Тим часом деякі положення Е. Ренана вимагають уточнення. Якщо серед цінностей є спільні спогади, спільні герої і загальні страждання, то як кваліфікувати протилежні оцінки одного і того ж історичного діяча або події, властиві різним колективам, наприклад, ставлення до Вандейського повстання в Центрі і в самій Вандеї, оцінка повстання Червоних ковпаків в Центрі і в Бретані і т.д.? Загальні спогади навряд чи можуть об'єднувати жителів центральної Франції та

⁸⁵ Perville G. De l'Empire français à la décolonisation. Paris, 1991.

⁸⁶ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892. С. 100, 101.

⁸⁷ Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1892. С. 93.

Корсики (приєднаної лише в 1768 р.) або центральної Франції, Ельзасу і Лотарингії (повернутих після Другої світової війни), не кажучи про іммігрантів наших днів. Є й інша сторона питання: як узгоджується теза про мовний та культурний плюралізм, висунутий Європейським союзом, зі статтею 2 французької Конституції, яка звучить по-революційному безкомпромісно: «Мовою Французької Республіки є французька мова»? Як ставитися до іншого: іншим мовам, культурам, спогадами? Національний вектор не завжди «уживається» з регіональним.

Дослідники помічали, що що тугіше закручується пружина, то сильнішою є протидія. А. Малуф, наприклад, вважає, що почуття ідентичності цементується захистом тих особливостей, які найчастіше піддаються приниженню: це колір шкіри, релігія, мова, соціальна приналежність і т.д.⁸⁸ Досить торкнутися цієї струни, і відбувається мобілізація пам'яті про пережиті кривди. Факти, імена, дати отримують нове підтвердження, старі рани знову нагадують про себе, і коло замикається.

Питання про взаємодію національної та регіональної ідентичності розглядається в книзі М. Озуф – відомого історика і письменниці, яка отримала літературну премію за внесок в обговоренні сучасних ідей (*Prix de l'essai de la Revue des 2 mondes*, 2009). Назва книги *Composition française: retour sur une enfance bretonne* («Французька композиція: Погляд назад на бретонське дитинство») відсилає читача до відомої роботі Е. Ренана «Спогади дитинства і юності» (*Souvenirs d'enfance et de jeunesse*, 1883), в якій спогади поєднуються з міркуваннями про Бретань і бретонці^{89 90}. Дослідниця через століття веде розмову зі своїми земляком (М. Озуф, як і Е. Ренан, родом з Бретані) і подає свій погляд на єдність і різноманітність Франції. Жанр книги можна визначити однозначно. Це і мемуари, і наукове дослідження, і нарис, що переплітаються один з одним і містять досить яскраві оцінки. У центрі оповіді знаходиться сім'я автора і історія Бретані – її рідної землі і приклад непростих взаємин з Центром: «Після століть монархічного вирівнювання і республіканського спрощення французька розмаїтість відмовилася від нівелювання відмінностей. Бретань вже давно стала канонічним прикладом опору вирівнюванню: старе герцогство Бретань в XV ст.,

⁸⁸ Maalouf A. Les identites meurtrieres. Paris, 1998. P. 34-35.

⁸⁹ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009.

⁹⁰ Renan E. Souvenirs d'enfance et de jeunesse. Paris, 1883.

яке мало всі передумови для того, щоб утворити націю, мову, територію, не перетворилося через п'ять століть в просту частину простору Франції. Цією банальності ... більше, ніж інші провінції, вона [Бретань] демонструє бунтівне життя духу місць (*esprit des lieux*)»⁹¹.

Крім «місцевого духу» Бретані, її жителі і сама М. Озуф зазнали впливу католицької церкви, який в регіоні був дуже сильним, і універсальних республіканських цінностей, провідником яких була школа. Переплетення різних ідентичностей і різних тенденцій в сім'ї, регіоні та країні зв'язується в книзі з двома полюсами: абстрактним, банальним і спрощеним (уніфікація) і конкретним, ускладненим і яскравим (різноманітність).

Абстрактний полюс – це Франція громадянська і політична, створена свідомим об'єднанням людей, в меншій мірі успадкована, в більшій – побудована. Це нація, чия потужна простота, отримана шляхом викорінення відмінностей, об'єднує всіх під одним стягом. Будь-приналежність (*appartenance*) асоціюється з в'язницею. Будь-яка прив'язаність до регіонального минулого – з опором прогресу і сучасності. Таким чином, формується стереотип про зв'язок регіоналізму та консерватизму, а особливості розуміються як перешкоди у формуванні універсальної людини. «Грубо спрощуючи простір Франції, революція його нескінченно ускладнює, трошачи регіональні відмінності в ім'я розуму, вона народжує регіоналізм почуття (*regionalisme du sentiment*)». Ідея єдності Франції як рух до універсального викликає рішучу критику М. Озуф, і, хоча образ Франції, просвіщати народи, в даний час виникає рідше, ідея, що Франція отримала в спадок універсальні цінності, залишається вельми затребуваною. Цю ідею М. Озуф називає «республіканською химерою». Химерою, з її точки зору, є і повна уніфікація країни «Старі провінції вперто нагадують єдиній Франції, що вона, безумовно, перемогла, але і вони не зникли»⁹².

Інший, протилежний, полюс колективної власності французів пов'язаний з конкретним початком. Ця Франція має довгу історію, різноманітну і непросту, що складається з «живої товщі старих земель (*vieux pays*), пейзажів, сіл, мов, тисячі способів жити і вмирати»⁹³. Історія взаємодії цих полюсів ніколи не була простою, а в інші часи була досить напруженою. Звіти революційних комісарів рясніли

⁹¹ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 13-15.

⁹² Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 13.

⁹³ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 14.

випадами проти «відсталості» жителів регіонів і нерозуміння ними ідей Республіки, «цього пилу, яка говорить, дзвонів, які дзвонять, призовників, яких не можна знайти, підпільних священників... Вони думали знайти новий народ, єдиний і раціональний, а знаходять старий народ, ірраціональний і роздроблений, який протиставляє їм свою впертість і хитрість»⁹⁴. Згодом протистояння більш-менш нівелювалося. У регіонах стали «сходити» від вродженої і конкретної любові до малої батьківщини до розумної любові до великої Батьківщини. У Парижі оцінили Містраля (діяча окситанського відродження), в підручниках з'явилися згадки про внесок регіонів у національну гармонію. Тим часом було одне «але», яке накладало відбиток на цю мирну картину, – «насильство над регіональними мовами».

Цьому питанню М. Озуф приділяє особливу увагу, оскільки, з її точки зору, саме мова є найпотужнішим чинником ідентичності, і в цьому вона повністю погоджується з Ж. Мішле. Парадоксально, але в оповіданнях про свої подорожі по Франції французькі письменники ХІХ ст., навіть найзнаменитіші, не приділяли уваги зникненню місцевих мов. Ф. Стендаль, П. Меріме, В. Гюго жалкували про стирання культурних відмінностей, забуті звички і зниклі костюми селян, які надали перевагу паризькій моді. «Але ця ностальгія закінчувалася, коли мова заходила про місцеві мови. П. Меріме обурювався, що він ледь не помер з голоду в Провансі, тому що його там не розуміли», – підкреслює М. Озуф і робить висновок, що викорінення культурних відмінностей кваліфікувалося всього лише як «естетичний злочин, викорінення мовних відмінностей – як політичний подвиг»⁹⁵.

Конкуренція між мовами була нерівною. Є письмова, офіційна, громадська, висока мова, а є мова розмовна, якою до того ж не розмовляють, а лише шепочуть в домашньому вузькому колі, мова, яка не може привести до успіху. Такий статус мови, по суті, засуджував її до смерті, і час на це працював краще, ніж прямі репресії. Ця мовна політика була причиною, яка штовхала людей шукати захисту і притулку серед своїх, у регіональній асоціації, групи. М. Озуф підкреслює, що мовне вирівнювання зовсім не є синонімом демократії і республіканських ідей. Вона явно воліє дотримуватися

⁹⁴ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 200.

⁹⁵ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 224, 226.

жирондистських принципів різноманітності, аніж надавати перевагу якобінській централізації. Рівність, а не схожість, укорінення в своїх особливостях і є, на її думку, дорогою до свободи. Не дивно, що її щире співчуття викликала буря, яка вибухнула в червні 2008 р. в зв'язку з пропозицією внести до Конституції Французької Республіки поправку про те, що регіональні мови є частиною національного надбання. Це доповнення, має суто декларативний, а не імперативний характер, так і не було прийнято. Воно викликало гнів Сенату і Французької академії і, як не без іронії пише М. Озуф, відродило «трагічні мелодії про смерть Нації».

Очевидно, що оцінка цієї реакції з боку М. Озуф в чомусь упереджена, але очевидно також, що однозначне протиставлення національної та регіональної ідентичності має альтернативу. Це їх поєднання, композиція (пор. заголовок книги *Composition française*): «У кожному з нас є переконання в красі і шляхетності універсальних цінностей, ... але є і зв'язок з власною історією, пам'яттю і традиціями». Такі зв'язки М. Озуф називає «прихильностями» (*les attaches*). Ілюзії свободи без прихильності вона протиставляє множинність уподобань, коли можна себе відчувати одночасно французом, бретонцем, дослідником, сином, батьком, членом партії, церкви, профспілки або клубу. Визнати множинність цих прихильностей (або ідентичностей, обидва терміни вживаються автором синонімічно) набагато краще, ніж розглядати себе у всіх обставинах кимось або чимось одним. Багато ідентичностей, або прихильностей, людина не вибирає, а успадковує, але від неї залежить, чи буде вона її культивувати, поглиблювати або відмовиться і забуде⁹⁶. Іншими словами, все-таки зробити свій вибір.

Людина сама складає композицію (*composer*) своїх уподобань, а в міру того як змінюється життя і виникають нові обставини, перескладає (*recomposer*) їх, і цей процес не повинен зупинятися упродовж усього життя. Так М. Озуф підводить читача до тлумачення назви своєї книги *Composition française*. Воно позначає «складання», «композицію», «вибудовування ієрархії уподобань/ідентичностей», які людина здійснює вільно і самостійно. Але це значення не єдине. *Composition française* позначає також «французький твір»: «Французький твір, колись головний предмет, позначало ступені шкільного життя. В уявленнях школярів Франція, чию історію їм

⁹⁶ Ozouf M. *Composition française : retour sur une enfance bretonne*. Saint-Amand, 2009. P. 227, 256; P. 241, 243.

розповідали, теж була школяркою, яка сміливо крокує через століття до справедливості і свободи, і діти вірили, що нація, як і вони самі, впоралася зі своїм твором». М. Озуф використовує обидва значення заголовка (композиція і шкільний твір) і підкреслює, що свій іспит на цю тему здає кожна людина і кожна країна в цілому. Французька композиція не є раз і назавжди дане. Це розумовий процес, який кожна людина здійснює все життя, свого роду перевірка на здатність впоратися з «французьким твором» в різні періоди життя і в різних ситуаціях.

М. Озуф цілком усвідомлює, що вводить піднесену і особистісну метафору в свій виклад. Саме тому вона завершує свою книгу в душі представників школи Анналів, які вважали себе «зацікавленими глядачами» (*spectateurs engagés*): «Все це мене привело до необхідності перегляду суворого наказу історикам про те, що вони повинні абстрагуватися від історії, яку пишуть. А за роздумом, і порушити цей наказ»⁹⁷. Таким чином, М. Озуф закінчує свою книгу незгодою з зауваженням про неупередженість і холодність дослідника, яким Е. Ренан починає свою доповідь. Всією своєю книгою вона, можливо, полемізує і з установкою Е. Ренана «внести якомога більше точності у важкі питання» і прагне не до точності vs однозначності, а до багатогранності і нюансування своєї композиції, або свого твору.

До певної міри можна сказати, що виступи політичних лідерів, в тому числі лідерів Франції, є дискурс про національну ідентичність, або «твір» на задану тему, який продовжує кожен новий політик. Цей твір пишуть в різний час і в різних обставинах, однак автори знову і знову звертаються до референтних імен, ідей, навіть слів. Розглянемо це питання докладніше.

Відкриваючи дебати про національну ідентичність, Н. Саркозі підкреслив, що це почуття в даний час переживає кризу: «Ми живемо, можливо, в один з тих моментів, коли стираються орієнтири, ідентичність стає невизначеною, коли виникає почуття, що те, що ми вважали важливим для життя, зникає»⁹⁸. Чи відчувають французи свою національну приналежність і як вони її відчувають у наш час – питання складне. «Криза національної ідентичності відроджує націоналізм, який заміщає любов до батьківщини ненавистю до інших народів.

⁹⁷ Ozouf M. Composition française : retour sur une enfance bretonne. Saint-Amand, 2009. P. 258-259.

⁹⁸ Sarkozy N. Discours a La Chapelle-en-Vercors (le 12 novembre 2009). URL: <http://www.elysee.fr/president/les-actualites/discours/2009/discours-de-m-le-president-de-la-republique.1678.html> (дата звернення: 01.03.2020); URL: <http://discours.vie-publique.fr/notices/097003251.html> (дата звернення: 10.12.2019).

Втративши національне почуття, ми вже не знаємо, хто ми». З точки зору Н. Саркозі, саме зараз слід звернутися до цього важкого питання, а не йти від його обговорення.

У багатьох місцях своєї промови Н. Саркозі нагадує про важкі моменти історії, які пережили французи: окупація частини Франції, розстріли заручників, опір, поразки і перемоги і т.д. Думка про те, що французьку «національну свідомість викували у випробуваннях», згадки про великих людей Франції прямо відсилають слухачів до тез Е. Ренана про об'єднуючу силу загальних страждань і культу предків, що скріплюють національну ідею. Для більшого зміцнення цієї ідеї Н. Саркозі пропонує створити Музей історії Франції, який би могли відвідувати всі школярі. Є й пряма цитата з Е. Ренана, без атрибуції, ймовірно, як занадто прозора: «У глибині їх [героїчних предків] душі була впевненість, що Нація – це духовний принцип, який харчується благородством сердець, красою душі, твердістю характеру». Проглядається і двоєдина характеристика, яку дав Е. Ренан цьому поняттю: нація як спадщина і нація як проект. Пор. в промові Н. Саркозі: «... ми отримали Францію в спадок» / «... завтра, як і вчора, ми будемо робити разом великі справи».

Н. Саркозі наголошує, що «французом стають не за ознакою раси», і це використання терміна в його старому значенні теж відсилає до Е. Ренана, і «не тому, що замикаються у своєму походженні і тим більше в релігії». Грунтуючись на тезі Е. Ренана, що в національному самовизначенні головним є бажання людей, Н. Саркозі зазначає: «Бути французом – це долучитися до певної форми цивілізації, до цінностей, звичок».

Ці цитати і посилання на відомий текст дають можливість оратору підкреслити, що, зробивши вибір, потрібно поважати цінності французького суспільства і прийняті в ньому правила поведінки. Це вже звернення до іммігрантів, які в масовому порядку влилися у французьке суспільство, але не втратили особливостей своєї вихідної культури. Н. Саркозі нагадує про світський характер держави, який виражається в «повазі всіх вірувань і нейтралітет Держави». Зауважимо принагідно, що за французькою традицією слова «Нація» (французька), «Держава» (в найвищому сенсі слова), «Республіка» (Французька Республіка) пишуться з великої літери.

Частина мови Н. Саркозі перегукується з ідеєю множинності культур, хоча і не повністю збігається з нею. Так, досить великий абзац присвячений різноманітності Франції: «Франція дуже різна.

Вона такою була завжди. Франція – це безліч малих батьківщин, безліч територій. Це безліч звичок, традицій, вірувань». У промові спеціально підкреслюється, що це розмаїття є багатством, яке не повинно зникнути. «Ми не стали б тими, хто ми є, без провансальської, ельзаської, бретонської культури, без наших заморських територій, без того, що нам дали Антильські острови, Реюньйон або Таїті, без того включення в світ, яке вони дали, без того, що нам дала Африка або Магриб». Наскільки серйозною чи декоративною є ця згадка, все ж залишається питанням. Уся промова Саркозі будується навколо ідеалів Республіки, яка перебуває в розвитку: «Республіка знаходиться в центрі нашої національної ідентичності. Це невиконана мрія, незакінчений ідеал». Тим часом у мові є думка про те, що сутність Республіки не вичерпується якобізмом: «Можна бути справжнім французом і розуміти, що Франція жирондистів і Франція якобінців суть дві сторони однієї і тієї ж національної реальності». Це положення в чомусь перекликається з концепцією М. Озуф про те, що республіканські ідеї є ширшими, ніж якобінські. Правда, з цією думкою контрастує згадка Н. Саркозі про рух до централізації як свого роду фатальної неминучості, що цілком в дусі Ж. Мішле і Е. Ренана: «Подивіться, як Республіка виконала стару мрію Капетингів про єдину і неподільну Франції і про Державу, яка панує над територіями». Крім того, в словах Н. Саркозі відчувається побоювання, що переоцінка різноманітності може затемнити єдність – єдину і неподільну Республіку, і він підкреслює «пріоритет громадського інтересу над приватним»: «Дехто намагався нас переконати, що Республіка загрожує демократії. Але яку демократію ми могли б побудувати в суспільстві, де кожен замкнений в своєму колективі, своїй землі, своїй групі? Немає нічого менш небезпечного для демократії і свободи, ніж Республіка, єдина і неподільна». Так про які ж принципи йдеться – жирондистські або все ж якобінські? У промові є дуже емоційні і навіть патетичні моменти, що нагадують високий стиль Ж. Мішле: «... серце Франції почало битися тут»; «Я пишаюся тим, що я француз»; «Бути французом – це честь». У ній є і неодноразові згадки про особливу місію Франції – носійку універсальних цінностей: Франція повинна вірити в себе, свій універсалізм, в те, що вона повинна багато чого сказати і дати світові. Серед риторичних прийомів використання особливої піднесеної лексики, що свідчить про винятковість Франції: «французький виняток» (державна підтримка культури), «французьке диво», «особливе послання світу». Під «посланням» розуміється

проголошення прав людини і поширення в світі французької культури. «Наша ідентичність – французьке диво – одночасно особливе і множинне»; «У якій країні світу можливо це чудо?» [Підтримка державою культури]; «Я насмілюся сказати, що ми свідомо і підсвідомо віримо у всемогутність нашої літератури»; «Це був час, коли роль французької винятковості сумнівів не викликала, <...> Це було не почуттям переваги, але усвідомлення того, що Франція повинна дати світові особливе послання, особливий приклад». Ця віра у винятковість Франції перегукується з ідеями Ж. Мішле і Ф. Гізо, в деякій мірі і Е. Ренана.

Таким чином, можна сказати, що багато аргументів Н. Саркозі відсилають до знаменитої доповіді Е. Ренана, який в окремих випадках Н. Саркозі просто цитує. Але у цій промові є й інші точки відліку. Центральною ідеєю у Н. Саркозі є ідея єдності, що об'єднує різноманіття країни. У промові підкреслюється і думка про особливу місію Франції в світі. Ці ідеї можна порівняти з ідеями Ж. Мішле. Концепція множинності ідентичностей в мові також згадується, хоча і не без стриманості і імпліцитної критики її деяких положень. У промові немає акценту на безліч речей, серед яких національна була б лише першою серед рівних, але є акцент на об'єднуючу силу останньої. Чи принесло обговорення національної ідентичності ті плоди, на які розраховували організатори, сказати важко, однак цілком очевидно, що основні місця, які з'єднують покоління, основні аргументи, вироблені поколіннями політиків, були згадані і навіть підкреслені. Важливо, що традиції політичного дискурсу в деяких випадках виявляються сильнішими, ніж відмінності між політичними партіями і течіями, між «правими» і «лівими». Ф. Олланд, який змінив Н. Саркозі на посаді президента Республіки, полемізує з попередником по багатьох позиціях і проводить іншу, а в деяких випадках і протилежну політику. Тим часом основні компоненти мови про ідентичність в обох політиків збігаються, і відмінності більшою мірою стосуються деталей або стилю (у Ф. Олланда він менш пафосний, ніж у Н. Саркозі). Ф. Олланд присвятив проблемі ідентичності свою першу промову в ранзі президента Французької Республіки (5 листопада 2012 р.)⁹⁹ і цим підкреслив, що передача естафетної палички відбулася.

У перших же фразах промови робиться посилання до випробувань, які французи пережили разом, що відповідає ідеї Е.

⁹⁹ Hollande F. Discours du Président de la République, le 05. 11. 12. URL:<http://www.ambafrance-il.org/DISOURS-DU-PRESIDENT-DE-LA,10037> (дата звернення: 10.12.2014).

Ренана про спільність страждань, і згадується позачасова сутність Франції, що цілком в дусі Ш. де Голля: «Ми велика країна, і в нашій історії ми завжди долали випробування і відповідали на виклики. І кожен раз Франція залишалася самою собою». Вектор спільного минулого доповнюється проекцією в майбутнє Франції як частини Європи: «Щоб подолати кризу, яка її наздоганяє, Європі потрібні проекти», їй потрібна солідарність, розвиток, «захист не тільки своїх цінностей, а й своїх інтересів». Ф. Олланд розвиває й ідею величі й винятковості Франції: «Своєю історією, культурою, гуманістичними цінностями, універсалізмом, свободою вона займає [в світі] особливе місце». Серед принципів світськості, терпимості й інших, важливих для французів, згадується поширення – благотворний вплив, сяйво Французької культури і мови (*le rayonnement de notre culture et de notre langue*), при цьому слова «культура» і «мова» вживаються в однині, як ніби проблеми множинності мов і культур у Франції зовсім не існує. У промові підтверджується, що головною цінністю є єдність Нації і принципи Республіки: «Перша умова ... – це єдність Нації»; «Зробити так, щоб всі французи об'єдналися навколо одних і тих же цінностей – цінностей Республіки». Свою промову Ф. Олланд завершує перерахуванням людей, які керували Республікою в другій половині ХХ ст.: Ш. де Голль, Ж. Помпиду, В. Жискар д'Естен, Ф. Міттеран. Ж. Ширак, Н. Саркозі. Ланцюжок референтних імен, посилена референтними ідеями, словами і аргументами, повинен зміцнити наступність влади незалежно від політичних поглядів її представників.

В цілому, приймаючи тезу Т. Зельдіна про стадіальний розвиток національної ідеї у Франції, можна не погодитися з тим, що кожна нова стадія заперечує попередню. Можна сказати, що «старі» і «нові» уявлення співіснують і поєднуються між собою залежно від особливостей історичного періоду, розвитку суспільства, колективних чи особистих уподобань. Відтворення деяких мотивів можна пояснити стійкістю колективного досвіду, що повертається через покоління, інші мотиви пов'язані з індивідуальним досвідом людини. Упродовж життя можливі уточнення і зміни уподобань, серед яких національна є важливою, але не єдиною. Динамізм і гнучкість уподобань, мінливість і множинність ідентичностей, протилежності універсального, групового та індивідуального не руйнують, а надають стійкості всій «композиції» – французькій чи будь-якій іншій.

РОЗДІЛ 2

ФРАНКОМОВНИЙ ПРОСТІР: ВЗАЄМОДІЯ МОВИ ТА КУЛЬТУРИ

Проблема єдності мови відноситься до розряду «вічних» питань лінгвістики. Звертаючись до неї в одній зі своїх робіт, Р.О. Будагов писав: «Це питання може здатися дивним лише тим, хто ніколи не замислювався над природою мови і над її функціями. Тим часом дати відповідь на поставлене запитання зовсім не так просто».

За деякими оцінками, єдність французької мови – зовсім не очевидний факт. Чи зберігається загальний мовний простір або на його уламках виникають нові мови, подібно як романські мови на основі народної латини?¹⁰⁰ ¹⁰¹ Чи може французька мова Франції бути основою ідентичності іншого франкомовної спільноти, наприклад квебекської, або цю роль краще виконає інший різновид французької мови?¹⁰² чи тільки норма (і норма чи) французької мови об'єднує її різновиди або ж вони мають співпадаючі вектори автономного розвитку? У цьому розділі розглядаються деякі аспекти цієї складної теми – єдність / варіативність французької мови.

Іншим важливим питанням, тісно пов'язаним з попереднім, є взаємодія простору і світу людини. Думка про антропологічний простір, зв'язок місця і досвіду висловлювали Ф. Дюмон, М. Мерло Понті, М. де Серто, Г. Башляр, М. Фуко, П. Рікер та ін. М. де Серто відзначав, що регіон – це місце, створене взаємодією (*La «région» est donc l'espace créé par une interaction*), при цьому в одному і тому ж місці існує стільки регіонів, скільки типів взаємодій або програм дій. У цьому розділі розглядаються також особливості взаємодії простору, в нашому випадку – франкомовного з суб'єктивним світом людини, її уявленнями і емоціями.

2.1. Від Кбебеку до Сенегалу: одна мова?

За різними оцінками в світі існує від 200 до 500 млн франкофонів, які володіють французькою мовою в різній мірі і

¹⁰⁰ Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками: романский лингвистический материал. 2-е изд., доп. М., 2004. С. 21.

¹⁰¹ Brun A. Parlers régionaux. France dialectale et unité française. Paris; Toulouse, 1946. P. 140.

¹⁰² Oakes L., Warren J. Langue, citoyenneté et identité au Québec. Québec, 2009.

населюють країни п'яти континентів – Європи, Північної Америки, Південної Америки, Африки, Південно-Східної Азії¹⁰³. Виділяють шість основних областей поширення французької мови, або «геолінгвістичні ареали» (*aires géolinguistiques*): два з них розташовані на території шестикутника (Північна і Південна Франція), чотири – за його межами (Бельгія, Швейцарія, Африка і заморські території Франції, Північна Америка)¹⁰⁴. Крім цих ареалів французька мова використовується у французькій Гвіані (Південна Америка) і частково в Південно-Східній Азії (В'єтнам, Лаос, Камбоджа).

Термін «франкофонія» був запропонований в кінці ХІХ ст. географом О. Реклю, який розумів його як суму географічних територій і не підозрював про блискуче майбутнє цього поняття. Нове значення слова було сформульовано на початку 60-х рр. Леопольд Седар Сенгор – мислителем і громадським діячем. Це сталося на хвилі отримання незалежності африканськими країнами, чії молоді керівники, в тому числі Леопольд Сенгор (Сенегал), Хабіб Бургиба (Туніс), Хамані Діор (Нігер), повинні були побудувати нові відносини з Францією. Перше визначення франкофонії дав сам Леопольд Сенгор¹⁰⁵:

1. Сукупність держав, країн і регіонів, де вживають французьку мову як національну, як мову міжнародної комунікації, трудової діяльності і культури.

2. Сукупність людей, які використовують французьку мову в цих функціях.

3. Духовна спільнота як наслідок цього використання.

Сучасні значення терміна зберігають всі ці аспекти. Залишається привабливим піднесено-романтичне сприйняття духовної спільності, сформованої навколо французької мови та культури, пор. вислів Д. Пажеля на ХІ конгресі викладачів французької мови (2004): «Франкофон там, де викладач французької мови» 1. Існує і розуміння франкофонії як інституту, а не вільне від політичних аспектів: Міжнародна організація франкофонії (*Organisation internationale de la Francophonie, OIF*) об'єднує 77 країн, серед яких франкомовні країни і країни, що говорять іншими мовами (з них 57 – діючі члени, 20 – спостерігачі). Міжнародна організація франкофонії має розвинену

¹⁰³ Certeau M. de. *L'Invention du Quotidien* : En 2 vol. Vol. 1. Arts de Faire. Paris, 1994. P. 185.

¹⁰⁴ Detey S., Durand Laks B., Lydie C. *Les variétés du français parle dans l'espace francophone* : Ressources pour l'enseignement. Paris, 2010.

¹⁰⁵ Senghor L.S. *Ce que je crois* : Negritude, Francite et Civilisation de l'Univer-sel. Paris, 1988. P. 157-158.

структуру, що включає управлінські, суспільно-політичні, культурні та освітні органи.

Нарешті, термін «франкофонія» позначає сукупність людей, які використовують французьку мову з метою комунікації. Жодна інша багатонаціональна спільнота людей, об'єднаних однією мовою (*Commonwealth of Nations, Hispanidad* та ін.), поки що не приділяє такої уваги мові та культурі, як франкофонія. Унікальність цього феномена, можливо, пояснюється особливим розумінням мови і мовної політики, сформованим у Франції і успадкованим франкомовними країнами.

Розвиток терміна в наш час досяг рівня, коли його починають вважати концептом, пор. вислів П. Дале, посла Франції в Бразилії і дослідника: «Оригінальність концепту франкофонії ґрунтується на твердженні, що найкоротший шлях до універсального початку пов'язаний не з єдиним фінансовим ринком, а з визнанням ... специфіки різних культурних ідентичностей»¹. Таке розуміння, можливо, зумовлено широтою і глибиною асоціативних зв'язків, що характеризують уявлення про франкофонію, і емоційною оцінкою. При цьому необхідно відзначити потужну політичну складову цього феномена, політичну волю, яка призвела до утвердження франкофонії (роль Ш. де Голля) і функціонування Міжнародної організації (Алжир, наприклад, в неї не входить, Туніс і Марокко – входять¹⁰⁶). Якщо слідом за деякими авторами розмежовувати поняття «концепт» (результат класифікації природних явищ і людських спостережень) і «конструкт» (результат дій і волі людини)¹⁰⁷, то феномен франкофонії відноситься не до першого, а до другого поняття. Питання про те, чи можна вважати концептом цей політичний проєкт культурного плюралізму, на наш погляд, все ще залишається відкритим.

Історія французької мови, як, напевно, і будь-якої іншої, пов'язана з розширенням / звуженням території її поширення. Не тільки французька мова, а й інші мови переходили межі своїх країн, перетинали моря і океани. Тим часом французька мова має важливу особливість: вона здійснила своє тріумфальне поширення, маючи авторитетну літературну норму – досконалий і відточений інструмент спілкування і володіючи високим культурним престижем, який багато в чому визначив її рейтинг. Безумовно, була і політика тиску і навіть

¹⁰⁶ Dahlet P. A la veille de Montreux : quels pactes en langues ? // Le français à l'université. 2010. N 3. P. 3.

¹⁰⁷ Nancy-Combes J.-C. Illusion ontologique et pratique reflexive en didactiques des langues // Le français dans le monde – Recherches et applications. 2010. Juillet. N 48. P. 117.

насильства («мовний якобізм»), але вона мала унікальний козир: зразкова національна мова такого рівня нормалізації, яку довгий час не мала жодна культура світу.

Втім, за все доводиться платити. Витіснивши інші мови Франції на периферію шестикутника і вийшовши за його межі, французька мова сама зазнала змін під впливом місцевих форм, що поступилися їй. Ці зміни проявилися в розмовній мові і протистояли нормі, колись доступній тільки еліті, але, яка потім ввійшла в саму гущу менш освічених людей з їх мовним і культурним досвідом. Довгий час ці особливості розмовної мови не помічалися як не варті уваги культурні бастарди, помилки і спотворення «правильної» мови. Одні дослідники вивчали літературну норму (садова квітка), інші описували і оплакували діалекти і говори, що відходили (польові квіти провінцій), але і ті й інші залишали осторонь регіоналізми як бур'яни, негідні їх уваги.

Ця недооцінка з боку дослідників пов'язана з «родовою плямою» регіоналізмів – їх реалізацією в розмовній мові. Розмовну мову почали вивчати досить пізно: у кінці 20-х рр. ХХ ст. Як пише К. Бланш-Бенвеніст, в очах широкої публіки «протиставлення писемної мови розмовній довгий час можна було порівняти з боротьбою добра і зла: спонтанна розмовна мова, можливо, і сприймався як явище цікаве, але, безумовно, і як помилкове; зразком справжньої граматики мови була оброблена письмова мова...»^{108 109}

Нормативні глосарії «Не кажіть ..., але кажіть» (*Ne dites pas ..., mais dites*) і довідники «правильної мови», у великій кількості з'являлися в ХІХ-го ст. – початку ХХ ст., були спрямовані і проти розмовно-просторічних форм, і проти регіоналізмів. Один з таких довідників, складений Е. Молар, витримав шість перевидань; видання 1810 р. було пізніше відтворено в Діжоні вже як раритет¹¹⁰. Сама назва книги «Виправлення поганої мови, або Довідник неправильних фраз і виразів, що використовуються у Франції та особливо в Ліоні» говорить сама за себе. Лише у другій половині ХХ ст. становище стало змінюватися. Наведемо в цьому зв'язку один цікавий факт. У 1983 році у Франції відбувся конгрес, присвячений особливостям французької мови Ельзасу. Серед заходів, приурочених до цієї події, було відкриття книжкової виставки. На одному зі стендів розмістили корективний

¹⁰⁸ Bauche H. *Le langage populaire*. Paris, 1929; Frei A. *La grammaire des fautes*. Paris, 1929.

¹⁰⁹ Blanche-Benveniste Cl. *Approches de la langue parlée en français*. Paris, 2010. P. 13.

¹¹⁰ Molard E. *Le mauvais langage corrigé, ou Recueil, par ordre alphabétique, d'expressions et de phrases vicieuses usitées en France, et notamment à Lyon. Dijon, 1995 (lrced. 1810).*

курс 1917 р. під назвою «Ельзасці, виправимо свій акцент!», а поряд розташували табличку: «Ельзасці, купуйте цю книгу, але збережіть свій акцент!».

Одним з перших авторів, які порушили обітницю мовчання і звернулися до регіональних французьких форм, був О. Брен. У дослідженнях, присвячених французькій мові Марселя (1931)¹¹¹ та інших областей (1946)¹¹², він показав, що це мовне явище заслуговує вивчення, і запропонував термін *le français régional* (регіональна французька мова). Правда, в поданні О. Брена цей об'єкт мав стигмат – він асоціювався з помилками і навіть «гріхом» мови: «Між загальнофранцузькою мовою офіційного спілкування і провансальським, пікардським, лотарингським діалектами розвивається незаконнонароджене дитя, ім'я якому – регіональна французька»¹¹³. Термін був підхоплений іншими дослідниками, але скоро видозмінений. На думку деяких дослідників, регіональної французької, загальної для всіх територій (*le français regional*, однина), не існує, а краще вести мову про «регіональні варіанти французької мови» (*les français regionaux*, множина)¹¹⁴. Просторове варіювання французької мови отримало назву «вторинне варіювання» (Ф. Брюно), або «нова діалекталізація» (Г. Тюайон), за контрастом з варіюванням діалектним («первинним»).

Подальші дослідження підтвердили, що проблема регіональних варіантів тісно пов'язана з проблемою розмовної мови. Вивчаючи розмовну мову Тулузи (1951), Ж. Сегі наголосив на необхідності розмежування 1) загальнофранцузьких розмовних форм; 2) розмовних форм Парижа; 3) особливостей мови в інших містах; 4) розмовних форм великих ареалів¹¹⁵ [18]. Таким чином, Ж. Сегі поставив питання про класифікацію регіональних форм, яка в повній мірі не проведена і в даний час.

Новий імпульс прийшов з-за меж Франції. Це була революція, що ознаменувала вихід досліджень за кордону шестикутника на ширший простір франкофонії. У 1962 р. з'явилася фундаментальна праця А. Ланлу, присвячена французькій мові Північної Африки¹¹⁶. У 1973 р. М.

¹¹¹ Brun A. *Le français de Marseille : Etude de parler régional*. Marseille, 1931.

¹¹² Brun A. *Parlers regionaux. France dialectale et unite francaise*. Paris ; Toulouse, 1946.

¹¹³ Brun A. *Parlers regionaux. France dialectale et unite francaise*. Paris ; Toulouse, 1946.

¹¹⁴ Dautat A. *Les patois. Evolution, classification, etude*. Paris, 1946.

¹¹⁵ Segin G. *Le français parlé à Toulouse*. Toulouse, 1950-1951.

¹¹⁶ Lanly A. *Le français d'Afrique du Nord*. Paris, 1962.

Пірон опублікував список лексичних бельгіцизмів¹¹⁷. У 1975 р. в Канаді був висунутий міжнародний проект вивчення регіоналізму Франції та франкофонії¹¹⁸, і тільки в 1978-му був підготовлений попередній список регіоналізмів Франції¹¹⁹. Після цього вийшов у світ глосарій «Регіоналізми французької мови», що включає бельгіцизми, гельветизми і канадизми¹²⁰. В даний час вивчення цієї теми здійснюється, в тому числі, в рамках програм Міжнародної ради з французької мови.

Розширення географії спричинило за собою і уточнення термінології. Французький дослідник Г. Тюайон виступив з критикою термінів «регіональна французька» і «регіональні варіанти французької мови»: «Регіональна французька не існує ніде, нею не говорить ніхто. Дійсно, використання французької мови має свої особливості; деякі з них, поширені на певній географічній території, є регіоналізмами»¹²¹. Іншими словами, регіональних варіантів французької мови не існує як системних утворень, але існує розмовна французька мова з місцевими особливостями – несистемними вкрапленнями регіоналізмів: пікардізмів, оксітанізмів й ін. – всередині Франції, канадизмів, гельветизмів, бельгіцизмів – за її межами. Так з'явився термін «регіоналізми французької мови» (*les régionalismes du français*).

Французькі дослідники не прагнуть розмежувати типи регіонального варіювання мови всередині Франції і за її межами, вважаючи, що немає типологічної різниці між регіоналізмами Франції, Канади, країн Африки та інших країн, хоча і відзначають велику ступінь самоконтролю у Франції¹²². У вітчизняній традиції сформувався інший підхід. Проводячи типологію мовних станів в країнах романської мови, Г.В. Степанов виділив, зокрема, національні варіанти мови – іспанська в країнах Латинської Америки, португальська в Бразилії, французька в Канаді¹²³. В.Г. Гак в роботі «Вступ до французької філології» виокремив кілька типів варіювання французької мови, крім затухаючого діалектного: регіональні варіанти

¹¹⁷ Piron M. Les belgicisms lexicaux: Essai d'un inventaire // Travaux de linguistique et littérature. 1973. Vol. XL N 1.

¹¹⁸ Blanche-Benveniste C. Le français parlé. Paris, 1987. P. 63.

¹¹⁹ Régionalismes de France // Revue de linguistique romane. 1978. Vol. 42. N 165-166.

¹²⁰ Dopangne A. Les régionalismes du français. Paris, 1978.

¹²¹ Tuaille G. Les régionalismes du français parlé à Vourey, village dauphinois. Paris, 1983. P. 20.

¹²² Régionalismes de France // Revue de linguistique romane. 1978. Vol. 42. P. 150.

¹²³ Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. М., 1976; Фирсова Н.М. Испанский язык и культура испаноязычных стран. М., 2012.

в межах однієї країни, національні варіанти, які утворюються в різних країнах (наприклад, канадський) і територіальні варіанти в країнах, де ця мова використовується, але не є рідною¹²⁴. Однак в іншому місці тієї ж роботи В.Г. Гак не дотримується цієї стратифікації: він не використовує поняття «національний варіант» і пише про три різновиди французької мови в Канаді – французька літературна мова в її європейсько-французькій формі; літературний французько-квебекський варіант; розмовна ненормалізована мова міських низів Монреаля (*jouai*)¹²⁵.

Багато авторів розмежовують «регіональні (обласні, внутріфранцузькі) варіанти»/«національні варіанти французької мови» (в Квебеку, Бельгії, Швейцарії)/«територіальні варіанти» (в африканських країнах, де французька мова не є офіційною мовою)¹²⁶. Так, В.Т. Клоков вважає «очевидним ... національний статус ... бельгійського і швейцарського варіантів» і зазначає «національні варіанти» французької мови Квебека і Акадії¹²⁷.

Тим часом Н.І. Голубева-Монаткіна пише не про варіант або національний варіант мови, а про «загальноканадську французьку мову» як референційну¹²⁸. Г.С. Доржієва і Л.В. Разумова¹²⁹ використовують термін «квебекський варіант французької мови», який вже цілком сформувався.

Не вдаючись в термінологічні суперечки з цих питань, відзначимо, що визначення статусу діалекту/мови/варіанту залежить не тільки від мовних і соціолінгвістичних чинників. Дуже важливі традиції і переваги наукових шкіл, а також особливості мовної політики держави. За образним висловом, наведеним в одній науковій роботі, розмежування статусів взагалі пов'язано тільки з політичною перспективою: «Мова – це діалект, у якого є армія і флот»¹³⁰ [34]. До цього можна додати, що в багатьох дослідженнях питання термінології не загострювали. Прикладом цього може бути книга О.О.

¹²⁴ Гак В.Г. Введение во французскую филологию. М., 1986. С. 45.

¹²⁵ Гак В.Г. Введение во французскую филологию. М., 1986. С. 52.

¹²⁶ Ивентьева Г.К. Варианты французского языка. Хабаровск, 1986; Чередниченко А.И. Язык и общество в развивающихся странах Африки. Киев, 1984.

¹²⁷ Клоков В.Т. Французский язык в Северной Америке. Саратов, 2005. С. 166-167.

¹²⁸ Голубева-Монаткина Н.И. Французский язык в Канаде и США: социолінгвістическіе очерки. М., 2010. С. 14.

¹²⁹ Доржиева Г.С. Топонимия Квебека как отражение франкоязычной культуры региона (этнолінгвістическіи аспект): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. М., 2011; Разумова Л.В. Репрезентация языковой нормы квебекского варианта французского языка. Чита, 2014.

¹³⁰ Разумова Л.В. Репрезентация языковой нормы квебекского варианта французского языка. Чита, 2014; Detey S., Durand J., Laks B., Luche C. Les varietes du francais parle dans l'espace francophone : Ressources pour l'enseignement. Paris, 2010. P. 46.

Реферовської «Французька мова в Канаді»¹³¹ (1972), що відкрила еру франкоканадських досліджень загалом і не втратила свого значення і сьогодні.

Важливою проблемою залишається тісний взаємозв'язок, якщо не сказати нерозривність просторових варіантів і розмовних форм і просторіччя. Ці питання мають і теоретичне і практичне значення. Як пишуть автори колективної роботи *Les variétés du français parlé dans l'espace francophone: Ressources pour l'enseignement*, перед викладачем французької мови неминуче постає питання: що таке розмовна французька і які її характеристики? Чи є ці характеристики загальними для мовців з Парижа, Буркіна Фасо, Швейцарії, з Берега Слонової Кістки, чи відрізняються вони від особливостей мови Квебека, Бельгії? Які рівні мови піддаються варіюванню?¹³² У цій роботі термін «регіональні варіанти французької мови» (*les français régionaux*) взагалі не використовується, а йдеться про «різновиди розмовної французької мови у франкомовному просторі» (*les variétés du français parlé dans l'espace francophone*).

На відміну від терміна «регіоналізм», запропонованого Г. Тюайоном і, який позначає окремі спорадичні особливості, нове формулювання відзначає єдність французької мови, в даному випадку розмовної, в той час як термін «різновиди (варіанти)» підкреслює, якщо не їх системність, то відносну стабільність і автономію. Квебекський дослідник К. Пуарье пише про «два різновиди французької мови», що існують у Франції і в Квебеку (*les deux variétés de français*), і про «канадський варіант французької мови» (*une variété canadienne du français*).

2.1.1. Референтна мова і мовна впевненість/невпевненість

Майже в кожній роботі, присвяченій тому чи іншому просторовому варіанту, порушується питання мовної самосвідомості мовців, проте в цілому воно досліджено менш повно, ніж, наприклад, мовна свідомість носіїв «малих» (регіональних) мов Франції, романських (окситанської, франко-провансальської, каталанської, корсиканської) і нероманських (баскської, бретонської), а також

¹³¹ Реферовская Е.А. Французский язык в Канаде. Л., 1972.

¹³² Detey S., Durand J., Laks B., Lyche C. Op. cit. P. 30.

деяких діалектів (діалектів Ельзасу і частини Лотарингії, що відносяться до германської групи).

У другій половині ХХ ст. у самосвідомості французів відбулася переоцінка цінностей: «малі» мови і культури, здавалося б, безповоротно канули в минуле, були реабілітовані як символ приналежності до регіону і території. Правда, цю реабілітацію можна назвати повною. Регіональні мови повернулися в школи в якості факультативу, в університетах з'явилися курси «регіональні мови і культури», є друкована продукція і радіопередачі, які проводять на місцевих мовах, у чому, можливо, є частка штучності. Якщо можна свідомо перейти на місцеву мову або діалект, чи можна усвідомлено використовувати регіоналізми? З цього питання немає єдиної точки зору.

Деякі автори вважають, що, на відміну від носіїв діалектів і говірок, які розуміють, що вони говорять «на своїй мові», носії регіоналізмів найчастіше не усвідомлюють особливостей своєї мови¹³³ і вважають, що говорять «чистою» французькою мовою. Г. Тюайон зазначає, що світ діалектів/говірок і світ французької мови, що має вкраплення регіоналізмів, розрізняються за характером відносин мовців до мовних відмінностей: в світі говірок вони визнані і прийняті, в світі французької мови сприймаються як несподіванка і відкидаються¹³⁴. Останній, таким чином, є світом невпевненості і несподіванки. Розвиваючи цю метафору, Р. Леппле визначає світ французької мови як світ «подвійний несподіванки»: для того, хто сприймає, несподіванкою є особливості мови мовця, для мовця, який вважає, що він говорить правильно, – реакція того, хто сприймає¹³⁵.

Тим часом інші автори не виключають усвідомлене вживання регіоналізмів людьми, що мають більш високий культурний рівень, в зв'язку з прагненням підкреслити своє місцеве походження. Все це пояснює нестабільне і нерегулярне вживання регіоналізмів навіть

¹³³ Poirier C. Une langue qui se définit dans l'adversité // Le français au Québec / Dir. de M. Plourde, P. Georgeault. Québec, 2008. P. 166, 169; Frechet C., Martin J.-P. Dictionnaire du français régional du Velay. Paris, 1993. P. 3.

¹³⁴ Tuailon G. Diatopie dans un espace dialectal et diatopie dans les usages d'une langue unitaire // Diatopie, diachronie, diastarie: Approches des variations linguistiques. Gand, 1993. P. 38-41.

¹³⁵ Lepeley R. La Normandie dialectale. Caen, 1998. P. 20.

одним інформантом. Мовець чіткіше усвідомлює особливості свого виступу, коли подорожує або змінює місце проживання¹³⁶.

Як приклад усвідомленого вживання регіоналізму наведемо рядки з пісні *L'accent* сучасної французької групи *Fabulous Trobadors* (Тулуза): «У тебе твій акцент, а у мене – мій... Розмовна французька мова тулузців має свою долю. Мій акцент походить з лангедокського, він йде здалеку; акцент – зв'язок нашого часу зі Середніми віками. Те, у що він перетворився, належить мені»¹³⁷. Парадоксально, але в цій естрадній пісні не тільки викладається – і вирішується! – мовна проблема, а й вживається лінгвістичний термін *le français parlé* (розмовна французька мова). Як тут ще раз не згадати виняткове ставлення французів до своєї мови, що виявляється і в житті, і на сцені.

Для виявлення різновидів французької мови важливе встановлення точки відліку. Оскільки мова йде про зіставлення форм розмовної мови, такою основою не можуть бути письмово-літературні норми. Саме тому за точку відліку беруть так звану усну «референтну (референційну) французьку мову» (*le français de référence*). Це поняття досить важко піддається визначенню, втім, як і багато базових понять мови і культури. І все ж, на думку дослідників, воно існує в уявленні кожного франкофона як ментальний концепт і асоціюється з висловлюваннями відомих лінгвістів, інтуїтивними оцінками і навіть стереотипами¹³⁸. На відміну від літературно-писемної норми, сформованої навколо Парижа на базі мови двору і освіченої еліти, референтна мова не має точної географічної локалізації та чітко визначеної соціальної бази. Референтною вважається не стільки соціальна група, скільки ситуація висловлювання (публічно-офіційна) і рід занять мовця: акторська професія, журналістика, політична діяльність. Якщо погодитися з тим, що кожен франкофон має інтуїтивне уявлення про референтну французьку, то треба погодитися і з тим, що він може встановити з нею дистанцію.

¹³⁶ Frechet C., Martin J.-P. Op. cit. P. 3.

¹³⁷ URL: http://www.youtube.com/watch?v=XhzYA_dyfWo (дата звернення: 16.01. 2020); URL: http://www.parolesmania.com/paroles_fabulous_trobadors_12694/paroles_laccent_423279.html (дата звернення: 16.01.2020).

¹³⁸ Detey S., Durand /., Laks B., Lyche C. Op. cit. P. 160.

Встановлення дистанцій з референтною французькою мовою може мати констатуючий (усвідомлення розбіжностей) або оціночний характер: стійка – нестійка, позитивна – негативна оцінка. З цієї точки зору ситуації в різних франкомовних країнах і регіонах не є однаковими. Розглянемо деякі з них.

Утвердження французької мови в Новому Світі датують кінцем XVI – початком XVII ст. У Північній Америці існує кілька франкомовних зон зі своїми мовними особливостями. Серед найбільш поширених різновидів наступні:

- *le français québécois* (канадська провінція Квебек і більш західні території, а також мовна меншина Нової Англії, США);
- *le français acadien* (приморські провінції Канади, в першу чергу Нью-Брансвік);
- *le français cadien* (штат Луїзіана, США).

Незважаючи на те що колоністи говорили на різних діалектах, дослідники відзначають «дивовижний і загадковий факт» – швидкий розвиток загальоканадського різновиду французької мови, для того часу досить гомогенного¹³⁹. Можливо, високий ступінь уніфікації відображав прагнення мовців до єдності, сформований вже в ранній період побутування французької мови в регіоні. Як пише В.О. Коленеко, «психологічна травма в результаті підкорення 1760 р. (Канади англійцями) наклала свій незгладимий відбиток на всю подальшу історію франкоканадського народу ... сприяючи його консолідації і однотайності»¹⁴⁰.

Порив до єднання, віра і надія відображені в рядках квебекських поетів. Пор. у О. Кремазі у вірші «Канадський ветеран»: «Він хвили запитував у наївному розчуленні: / Чи не Франція нам надіслала підкріплення? / Він стільки довгих днів сподівався і чекав, / Що знову французький зійде над нами прапор!» (Пер. М. Квятковської); у Н. Бошмена у вірші «Квебек»: «Мова французька – цілком обгрунтована / Своєю вважаємо, вона нам дана навік ...» (пер. В. Андрєєва)¹⁴¹. Тим часом в квебекській поезії була не тільки надія, але тривога і навіть

¹³⁹ Detey S., Durand /., Laks B., Lyche C. Op. cit. P. 250.

¹⁴⁰ Коленеко В.А. Французская Канада в прошлом и настоящем: Очерки истории Квебека XVII-XX вв. М., 2006. С. 225.

¹⁴¹ Поэты Квебека / Сост. М.Д. Ясное. СПб., 2011. С. 29, 101.

відчай від того, що Квебек, наданий самому собі, може втратити минуле, свою мову і назавжди «замовчати». Ось як про це писав Ф.-К. Гарно у вірші «До батьківщини – Канади»:

Зітхають старі про славу колишніх днів, –
Тепер вона вже спочиває в могилі.
Для всіх нас часи страшні настали,
Про незначні наші справи не заспівають у віршах,
Борей розвіє вмить наш безіменний прах.

Забудуть імена, не створять поеми,
І в безодню назавжди безславно канемо всі ми. (Пер. В. Андрєєва)¹⁴²

У 400-річній історії французької мови в Квебеку виділяють чотири періоди:

1. Період «королівського статусу» (*Un statut royal*, 1608-1760 pp.). Французька мова супроводжує відкриття Францією Нового Світу і «засіває» територію всіх французьких володінь в Америці – Новій Франції – французькими географічними назвами.

2. Період «мови без статусу» (*Langue sans statut*, 1760-1850 pp.). Англія перемогла Францію, але не французьку мову, яка продовжує використовуватися сільським населенням і католицьким духовенством, звучати в судочинстві і в політичному житті.

3. Період «сумнівного статусу» (*Un statut compromis*, 1850-1960 pp.). Ділова еліта піддається англоманії, і під тиском англійської мови французька мова знецінюється. Саме в цей час в ліриці поетів, зверненої до Квебеку, переважають песимістичні ноти.

4. Період «реконкїсти» (*La reconquête du français*, 1960-2000 pp.). Французька мова відвойовує статус, рівний з англійською мовою (термін вживається за аналогією з Реконкїстою в Іспанії). Приймаються Федеральний закон про офіційні мови (Закон 22, 1974 р.) і Хартія французької мови (Закон 101, 1977 р.). Франкофони Квебека, а потім і всі його жителі стають «квебекцями», і в суспільстві починається обговорення ідеї «квебекської нації». Французька мова зміцнюється як засіб спілкування і символ регіону. Після періодів нестійкого розвитку, який порівнювали з «бриканням жуалю» (*la ruade de jouai; jouai* – розмовна мова міських низів Монреалю, від особливого

¹⁴² Поэты Квебека / Сост. М.Д. Ясное. СПб., 2011. С. 23.

вимови слова *cheval* «кінь»), французька мова Квебека «утверджує себе як сучасна і розвинена мова, що володіє власне квебекськими і міжнародними ресурсами»¹⁴³.

Упродовж усього цього часу найважливішими питаннями були питання статусу і якості мови («помилки» або своєрідність?), ідентичності і мовного простору (він розширювався і звужувався) і, нарешті, захисту мови. У міру утвердження французької мови Квебека вона породжувала все більш і більш загострений дискурс зі свого захисту і отримувала більш повне літературне вираження.

В даний час з усіх франкомовних регіонів Північної Америки жителі Квебека більшою мірою відчують себе автономним мовним співтовариством. За деякими оцінками, 94% жителів цієї провінції володіють французькою мовою¹⁴⁴, при цьому багато хто з них мають загострене почуття ідентичності. Це почуття особливо поглибилося на рубежі 60-х рр. Для більш раннього часу характерні полярні оцінки квебекців своєї мови, пор., наприклад, свідчення, наведені Н.І. Голубевою-Монаткіною: «дуже погана мова»/«своя власна мова»¹⁴⁵. Двоїсту, нестабільну самооцінку можна назвати «мовною невпевненістю» (*insécurité linguistique*). Так, К. Пуарье пише, що ставлення квебекців до своєї мови після завоювання англійцями характеризувалося, з одного боку, почуттям прихильності (*un lien affectif*), з іншого – невпевненості/незахищеності (*insécurité*)¹⁴⁶. У деяких випадках поняття «мовна невпевненість» визначають як знижену оцінку мовцями свого різновиду мови і завищену оцінку іншої, більш престижної, мовної моделі. Цю модель в звичайних ситуаціях не використовують, але намагаються адаптувати і застосовувати в ситуаціях мовного напруги, наприклад, в публічно-офіційному мовленні¹⁴⁷.

Феномен мовної впевненості – невпевненості представляє дуже цікавий об'єкт для дослідження¹⁴⁸. Він має двосторонній характер (впевненість – невпевненість) і проявляється в епілінгвістичному

¹⁴³ Le français au Québec : 400 ans d'histoire et de vie / Dir. de M. Plourde, P. Georgeault. Québec, 2008. P. 27-32.

¹⁴⁴ Letourneau J. Le Québec entre son passé et ses passages. Québec, 2010. P. 176.

¹⁴⁵ Голубева-Монаткина Н.И. Указ. соч. С. 44.

¹⁴⁶ Poirier C. Op. cit. P. 162.

¹⁴⁷ Detey S., Durand /., Laks B., Lydie C. Op. dt. P. 279.

¹⁴⁸ Sécurité/insécurité linguistique: terrains et approches diversifiées, propositions théoriques et méthodologiques / Dir. d'A. Bretegnier, G. Ledegen. Paris ;Budapest ; Torino, 2002.

дискурсі. Передумовами для появи цього почуття є 1) об'єктивне співіснування варіантів мови – соціальних і просторових; 2) усвідомлення мовцями цих особливостей і їх стратифікації; 3) оцінка свого мовлення по відношенню до зразка – норми або референтної мови. Поняття мовної впевненості – невпевненості, таким чином, має об'єктивний і суб'єктивний аспекти.

Тим часом в Квебеку другої половини ХХ ст. «мовна невпевненість» змінюється «упевненістю» в тому, що автономне співтовариство має автономну мову. Хартія французької мови, прийнята в 1977 р. (Закон 101), починається з твердження, що «французька мова дозволяє Квебекському народу висловлювати свою ідентичність»¹⁴⁹. Пошуки ідентичності стосуються відносин з англомовним ареалом, з одного боку, і з «культурної метрополією»¹⁵⁰ – Францією – з іншого.

На думку Ж. Летурно, взаємодія мов в Квебеку – одне з головних джерел руху і розвитку ідентичностей. Ця взаємодія проявляється, зокрема, в «літературній міграції» – взаємодоповнюючому використанні в літературі елементів різних мов і літературних вкраплень. Відносини між англомовною та франкомовною літературою в Квебеку є складнішим, ніж існування в рамках тієї чи іншої мови¹⁵¹, і з цим не можна не погодитися. Наведемо в якості ілюстрації уривок з відомого вірша М. Лалонд «Speak White»:

*...nous sommes un peuple inculte et begue mais ne sommes pas sourds au génie d'une langue parlez avec l'accent de Milton et Byron et Shelley et Keats speak white et pardonnez-nous de n'avoir pour réponse que les chants rauques de nos ancêtres et le chagrin de Nelligan...*¹⁵²

... ми недоглянуті і заїкаємося, але ми не глухі до генія мови, говорите з акцентом Мілтона, Байрона і Шеллі, Кітц, говорите «як білі» і вибачте за те, що ми можемо вам відповісти тільки хрипкими піснями наших предків і сумом Нелліган...

Вірш є цікавим з різних точок зору. Він свідчить про соціальну стратифікацію мов та їх носіїв, що є характерною для Квебека першої

¹⁴⁹ Rocher G. La politique et la loi linguistiques du Québec en 1977 // Le français au Québec: 400 ans d'histoire et de vie. P. 346.

¹⁵⁰ Lamonde I. Histoire sociale des idées au Québec: 1760-1896 : En 2 vol. Vol. 1. Québec, 2010. P. 10.

¹⁵¹ Letourneau J. Op. cit. P. 171, 174.

¹⁵² URL: <http://francite.net/education/pagel42.html> (дата звернення: 28.12.2013).

половини ХХ ст.: англофони – вищий страт, що говорять «як білі», франкофони – нижчий страт, «білі негри Америки». Є свідчення і про мовну та культурну невпевненість відносно зразкової французької мови («ми недоглянуті і заїкаємося») і до літератури Англії і Франції. Цим літературам франкоканадці, нехай і здатні відчувати «геній мови», відповідають «лише» сільськими піснями і сумною поезією Нелліган. Відзначивши, що поезія Нелліган ніяк не гірше поезії його європейських побратимів, підкреслимо, що ставлення до французької спадщини в Квебеку завжди було в центрі питання ідентичності. Ось кілька свідчень з творів масової культури, публіцистики і художньої літератури.

«Ми всього лише жменька французів, покинута на неосяжних американських просторах, – стверджував у 1880 р. письменник П. Ле Мей, – а наша мова давно втратила витонченість і красу, притаманну мові наших побратимів». Французька мова Франції сприймається як еталон, при цьому наростає ідея недосконалості, втрати її важливих характеристик. Французьке коріння наполегливо підкреслюється в уже згаданому вірші Н. Бошмена: «Мова французька є цілком обґрунтованою/Своїм вважаємо, вона нам дана навік...» (в пер. В. Андреева)¹⁵³. У цьому контексті прихильність до французької мови міфологізується і немовби застигає. Те ж можна сказати і про ставлення до Франції, яке виражає герой роману Г. Руа «Bonheur d'occasion» (1945):

«Азаріус Лакас: Яка прекрасна країна Франція!

Співрозмовник: Звідки ви знаєте? Ви там ніколи не були!

А. Л. Звідки я знаю! Звідки ти знаєш про сонце? Тому що за мільярди кілометрів ... ти відчуваєш його тепло і бачиш його світло»¹⁵⁴.

У цьому уривку проявляється двояке почуття – втрати і незахищеності, з одного боку, ностальгії і прихильності – з іншого. Ностальгії супроводжує застигання, музеїфікація уявлень про минуле, властиві франкоканадцям в першій половині ХХ ст.

Середина ХХ ст. стала переломною для Квебека. Час культу закритості і приниженості закінчилося після Тихої революції, що призвело до символічного відриву від старого Квебека і перегляду

¹⁵³ Поэты Квебека/Сост. М.Д. Яснов. С. 29,101.

¹⁵⁴ Roi G. Bonheur d'occasion. Montreal, 2009. P. 340.

франкоканадської спадщини. Так, у вірші «Париж» Г. Мирон пише про залежність від культури Парижа, від якої він все ж звільняється:

Давним-давно коли я дізнавався того кого зараз я знаю
Я скутий був в плечах як будиночки в Європі
Тремтіли руки
грузли речення в роті (Пер. А. Петрової, пунктуація перекладу)¹⁵⁵

Перегляд франкоканадської спадщини торкнувся і ставлення до мови: з'явився термін «французька мова Канади» і усвідомлення легітимності цієї мови, хоча відрив від «рідного вогнища» (культури Франції), можливо, ще не завершений. Квебекський дослідник Ф. Дюмон пише про випадки переоцінки «француза з Франції», з одного боку, і про неприйняття «окаянного француза» (*maudit Français*) – з іншого¹⁵⁶. Як приклад можна привести перекличку поетичних уривків двох авторів різних епох. У вірші У. Чапмана (1850-1917) «Едмону Бюрону, автору «Подорожі канадця до Франції» підкреслюється мовна спільнота Франції та Квебеку:

Здійснивши мрію, ти в край батьків потрапив.

Гостинні до тебе тяглися долоні Провансу жителі, Нормандії,
Шампані –

Всі, з ким об'єднав нас загальний предок галл (Пер. В.Я. Васильєва)¹⁵⁷.

У наш час до теми дистанцій між Францією і Квебеком звернулася квебекська виконавиця Л. Лемі. Пісня Л. Лемі «Ох ці французи!» (2000) свідчить про уявленнях франкоканадців про французів:

Вони (французи] вживають свої слова ...

Вони вимовляють всі склади ...

Вони кажуть, що обідають, в той час, коли вечеряють,

О другій годині дня вони снідають ...

У перших рядках пісні *Les Maudits Français* («Окаянні французи», 2000) героїня насторожено і навіть неприязно сприймає акцент і звички французів, які приїхали, і шкодує, що вони зовсім не розуміють Квебек. Однак в кінці виявляється, що квебекці і французи

¹⁵⁵ Поэты Квебека/Сост. М.Д. Ясное. С. 374.

¹⁵⁶ Dumont F. Genèse de la société québécoise. Montréal, 2002. P. 333.

¹⁵⁷ Поэты Квебека / Сост. М.Д. Ясное. С. 87.

дуже схожі, і що, їм шкода розлучатися, а коли це все-таки відбувається, «в Квебеку утворюється порожнеча тому, що виїхали «окаянні французи». Мелодія пісні прекрасно передає хвилювання і почуття тих, хто їде, і тих, хто залишається. Ця ідилія трохи затемнюється загостреною кінцівкою пісні: «У них більше немає права називати нас канадцями, тому що ми – квебекці»¹⁵⁸.

Контактуючи з англомовним ареалом, в деяких випадках саме прикордонний Квебек стає форпостом протидії англійському впливу, який охопив, в тому числі і саму Францію. Університети і мовні центри Квебека активно створюють не тільки власні банки даних¹⁵⁹, а й загальну французьку термінологію в області передових комп'ютерних технологій та Інтернету (наприклад, *courriel* замість *e-mail*)¹⁶⁰. Не випадково в квебекській науковій літературі обговорюється питання про лідерство Квебека в американському франкомовному просторі¹⁶¹.

Ситуація в Бельгії, Швейцарії, італійській долині Аоста – зонах традиційного поширення французької мови – дещо інша. Французька мова сформувалася тут природним шляхом на основі народної латини. Обласні наддіалектні форми – скрипти – поширилися серед освіченої еліти, поступово витіснивши з повсякденного спілкування місцеві говірки. У Бельгії субстратом є валлонські і в меншій мірі пікардійські говірки, в Швейцарії і долині Аоста – франко-провансальські. Крім того, в Швейцарії засвідчена говірка конте. Всі ці говірки поширені також в суміжних регіонах Франції.

Французька мова Бельгії контактує з фламандським регіоном. Французька стала повсякденною мовою спочатку на валлонській території, потім і в Брюсселі в результаті міграції франкомовного населення. У той час як в Північній Франції французьку мову почали витісняти говірки в XVI-XVII ст., в Бельгії перехід від говірок до уніфікованої мови стався досить пізно – на початку XX ст. – і дуже

¹⁵⁸ Lemny L. Les Maudits Français. URL: http://www.wat.tv/audio/linda-lemay-maudits-francais-12bkd_2h9vt_.html (дата звернення: 16.12.2014).

¹⁵⁹ Trésor de la langue française au Québec. URL: <http://www.tlfq.ulaval.ca/presentation/> (дата звернення: 16.02.2020).

¹⁶⁰ Grand dictionnaire terminologique (GDT). URL: <http://www.olf.gouv.qc.ca/ressources/gdt.html> (дата звернення: 16.02.2020).

¹⁶¹ Le français au Québec: 400 ans d'histoire et de vie / Dir. de M. Plourde, P. Georgeault. P. 538.

швидко – упродовж трьох поколінь¹⁶². У Брюсселі засвідчена вимова, близька до референтної, але є акцент франко-фламандських білінгвів і молодіжний акцент з рисами мови іммігрантів. У валлонській частині зазначається свій акцент, ставлення до якого має двоїстий характер. Довгий час він сприймався як «неправильний» і підлягає виправленню, що не могло не залишити свого сліду в свідомості мовців.

На матеріалі франкомовної Бельгії, зокрема мови Брюсселя, В. Ліні провела своє дослідження феномену мовної впевненості – невпевненості. Дослідниця показала: а) наявність лінгвістичних особливостей на різних рівнях мови і в різних типах висловлювань; б) сприйняття – несприйняття цих особливостей брюссельцями; в) оцінку мовцями як наявності особливостей в цілому, так і конкретних бельгіцизмів. Цікаво, що мовці сприймають лексичні факти як бельгіцизми, граматичні як помилки¹⁶³. Дослідниця наводить цікаві приклади, що відображають хитку оцінку брюссельцями своєї мови. Так, на початку свого висловлювання один з інформантів рішуче виступає за визнання бельгіцизмів, дорікає анкетатору в прагненні дати їм знижену оцінку і бути «лінгвістичним суддею». Потім імпліцитно, а в кінці висловлювання і експліцитно оцінює бельгійський варіант як «погану французьку». Серед аргументів – негативний вплив фламандської, визнання французів єдиними носіями «хорошої мови» (*le bon usage*) і твердження, що «ніхто не може говорити по-французьки так само добре, як самі французи»¹⁶⁴.

Франкомовна Швейцарія має власну назву – романська Швейцарія (*La Suisse romande*). Наявність цього позначення свідчить про консолідацію регіону, який встановлює дистанції з трьома іншими регіонами країни: німецькомовним (що контактує), італійським, ретороманським. Романська Швейцарія включає в себе кантони Женева, Юра, Нешатель, Во; кантони Берн, Фрібур і Вале є двомовними (франко-німецькими). Незважаючи на те, що мова франкошвейцарців може наближатися до референтної французької

¹⁶² Detey S., Durand E., Laks B., Lydie C. Op. cit. P. 204.

¹⁶³ Lignée V. L'insécurité linguistique chez les locuteurs bruxellois francophones: entre représentations et pratiques langagières // Sécurité/insécurité linguistique: terrains et approches diversifiées, propositions théoriques et méthodologiques / Dir. d'A. Bretegnier, G. Ledegen. P. 287.

¹⁶⁴ Lignée V. L'insécurité linguistique chez les locuteurs bruxellois francophones: entre représentations et pratiques langagières // Sécurité/insécurité linguistique: terrains et approches diversifiées, propositions théoriques et méthodologiques / Dir. d'A. Bretegnier, G. Ledegen. P. 281.

мови, вона має свої особливості. Так, в дослідженні Є.В. Ладигіна показані фонетичні, лексичні особливості, частково – морфологічні риси, властиві французькій мові Швейцарії¹⁶⁵. Важливо відзначити, що поширення французької мови в регіоні поєднувалося з використанням в повсякденному спілкуванні франкопровансальських говірок з регіональним мовним центром в Нешателі. Свою роль грали й інші центри тяжіння: Ліон (франкопровансальська зона Франції) і Безансон (французька говірка Конте). У 1996 р. в кантоні Во було проведено анкетування, що мало на меті встановити ставлення мовців до цього різновиду французької мови. Це відношення характеризується суперечливістю, що можна вважати проявом мовної непевності: 75% опитаних пишаються своїм варіантом мови, але не хочуть, щоб його викладали в школі. 33% інформантів хоч раз в житті намагалися затушувати свій акцент при розмові з французом, чого ніколи не робили при розмові з бельгійцем¹⁶⁶.

Французька мова в італійській провінції Аоста також має діалектний франкопровансальський субстрат¹⁶⁷. Незважаючи на те, що жителі долини Аоста мають статус двомовної меншини і французька мова активно підтримується на регіональному рівні, її стан в деякій мірі навіть є більш хитким, ніж становище збережених тут франкопровансальських говірок. Відповідно до проведеного анкетування ідентифікуючим символом регіону є саме франкопровансальські говірки, в той час як французька мова має знижену соціокультурну оцінку¹⁶⁸.

Найбільш калейдоскопічна картина склалася в Африці і заморських департаментах Франції. Доля французької мови в цих країнах тісно пов'язана з історією колоніальної системи Франції (і Бельгії, також володіла територіями в Африці, наприклад Конго). В одні африканські країни французька мова проникла раніше (в заморські департаменти – кілька століть назад), в інші – пізніше: французький протекторат в країнах Магрибу встановився в кінці XIX

¹⁶⁵ Ладигіна Є.В. Французский язык в Швейцарии: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. М., 2014.

¹⁶⁶ Siitgy P. L'image du français en Suisse romande. Une enquête sociolinguistique en Pays de Vaud. Paris, 1996.

¹⁶⁷ Загряжкіна Т.Ю., Челышева И.И. Франкопровансальский язык // Языки мира: Романские языки. М., 2001.

¹⁶⁸ Cnvalli M. Choix curriculaires entre politique éducative et pratiques didactiques // Recherches et applications – Le Français dans le monde. 2011. Janvier. N 49. P. 180.

ст., а в країнах на південь від Сахари французька мова укорінилася трохи більше 100 років тому. Положення французької мови в різних країнах Африки і заморських департаментах Франції є різним: вона може мати офіційний статус (заморські департаменти) або його не мати, при цьому конкуруючи з офіційною (країни Магрибу) або національною мовою (Сенегал, Малі, Центрально-Африканська Республіка).

За деякими оцінками, 42% всіх франкофонів проживають в Європі, 50% – в Африці, з них близько 10% – в країнах Магрибу¹⁶⁹. Можна сказати, що в кожній африканській країні існує не один, а кілька різновидів французької мови, що володіють різними функціями і різною соціальною базою. Так, дослідники відзначають три рівня варіювання французької мови: французька мова неосвічених людей; мова людей, які здобули освіту в школі; мова еліти, що наближається до французької норми¹⁷⁰. Згадують і інші варіанти: більш формалізований, офіційний, на якому говорять освічені африканці в певних ситуаціях спілкування і створюється література, і спрощені, а в деяких випадках і рудиментарні різновиди африканського просторіччя, що представляють собою мову вулиці і повсякденного життя¹⁷¹.

Вплив референтної французької мови на мову освічених африканців дуже великий: це мова престижу, освіти, просування по соціальних сходах. Після досягнення африканськими країнами незалежності на тлі процесів, пов'язаних з відторгненням колоніального минулого, образ французької мови все ж зберіг свою привабливість. Більш того, можна сказати, що в другій половині ХХ ст. у французької мови з'явилися пристрасні захисники. Для них французька мова залишилася мовою культури – і власне французької, і «універсальної». Не дивно, що роль викладача французької мови залишається досить значною. На думку І.А. Сингара, ректора Університету Бамако (Малі), викладач навчає і французької мови, і цивільному почуттю, і мистецтву вільно мислити¹⁷². Обгрунтовуючи

¹⁶⁹ Cnavalli M. Choix curriculaires entre politique éducative et pratiques didactiques // Recherches et applications – Le Français dans le monde. 2011. Janvier. N 49. P. 237.

¹⁷⁰ Naffati H., Queffelec A. Le français en Tunisie // Le Français en Afrique. 2004. N 18. P. 77-80.

¹⁷¹ Detey S., Durand /Laks B., Lyche C. Op. cit. P. 11.

¹⁷² Singare L. A. Projets pour le centenaire / / Francophonies du Sud : Les citoyens d'Afrique acteurs de l'indépendance. 2010. Novembre-décembre. N 24. P. 1.

ідею всесвітньої цивілізації (*civilisation de l'Universel*), Л. Сенгор писав про концепти двох культур – французької (*francité*) і негроафриканської (*negritude*), але про одну мову – французьку.

Л. Сенгор активно підтримував французьку мову на міжнародному рівні, не бажаючи пасивно спостерігати за її витісненням. Однак, як з жалем визнає А. Діуф, який змінив Сенгора на посаді президента Сенегалу¹⁷³, представники франкомовних країн виступають французькою частіше, ніж представники самої Франції. При цьому вони захищають і французьку мову, і принцип багатомовності. Саме цей принцип лежить в основі Хартії франкофонії, прийнятої в 2005 р.¹⁷⁴

У перші десятиліття після здобуття незалежності (після 1960 року) у багатьох африканських країнах проводилася політика, спрямована на звуження сфери використання французької мови і на розширення сфери місцевих мов, як правило, досить численних. У Гвінеї, Сенегалі та інших країнах налічується до 20 африканських мов. Тим часом починаючи з 80-х рр. почався процес реабілітації французької мови як мови освіти, політики, адміністрації, що призвело до залучення в її сферу не тільки еліти, але і більш широких верств населення.

Це не могло не позначитися на структурі французької мови африканців, яка зазнає помітних змін. Образно кажучи, вона сходить зі свого п'єдесталу, наближаючись до реального життя і активно запозичуючи з місцевих мов. Розвиваються африканські арго – *nonchi* (Берег Слонової Кістки), *camfranglais* (Камерун). Африканське просторіччя проникає в естрадну пісню, що виконується французькою мовою, і поширюється, таким чином, в молодіжному середовищі в Африці і в самій Франції. Ось приклад з тексту пісні конголезця Зао (Зао, Конго – Бразавіль): «*La guerre ce n'est pas bon Ce n'est pas bon Quand viendra la guerre mondiale Tout le monde cadavere Le coq ne va plus coquer Cocorico La poule ne va plus pouler pouler les oeufs Le footballeur ne va plus footer Footer le ballon*» («Війна – це погано. Це погано. Коли прийде світові війна всі будуть відруплені. Півень не

¹⁷³ Diouf A. Aux membres de DLF // Défense de la langue française. Paris, 2007. N 224. P. 6.

¹⁷⁴ Francophonie.org. URL: http://www.francophonie.org/IMG/pdf/charte_francophonie.pdf (дата звернення: 16.12.2019).

буде *півнити*. Кукуріку курка не буде *курачити* яйця. Футболіст не буде *футболити* м'яч»). Крім неузгодженості в числі прикметника *mondiaux* (множина замість однини), В тексті багато словотворчих неологізмів: *coq – coquer, poule – pouler, footballeur – footer*. Після виходу пісні деякі неологізми увійшли в моду, а дієприкметник *cadavere* (від слова *cadavre* – труп) стало регулярно вживатися конголезцями в значенні «знесилений», «знерухомлений», «бездиханний»¹⁷⁵.

Деякі автори вважають, що в африканських країнах локальний узус французької мови стає ідентифікуючою ознакою, в той час як протиставлення мови еліти і менш освічених верств згладжується¹⁷⁶. Втім, не всі дослідники це оцінюють як нейтральний факт. Так, Ф. Гаде пише про падіння рівня освіти в африканських країнах і як наслідок про зниження якості володіння французькою мовою¹⁷⁷ [46].

Іншими словами, проблема самоідентифікації франкофонів і усвідомлення ними легітимності свого варіанту мови вимагає подальшого дослідження. Можна сказати, що взаємодія локальних форм з референтними, як правило, супроводжується мовною невпевненістю, тобто двоїстою – позитивною і негативною – оцінкою особливостей регіональної мови. Найбільша ступінь мовної впевненості відзначається в Квебеку, найменша – в країнах Африки, але в цілому можна стверджувати, що стійкої ієрархії варіантів французької мови всередині франкофонії все ж не існує.

2.1. 2. Мовні особливості та проблема структурної спільності

Просторові різновиди французької мови, де б вони не існували – всередині Франції або за її межами – мають багато спільного. У різних частинах франкофонії, розділених тисячами кілометрів, виявляються не тільки загальні явища, але і загальні форми, відсутні в нормі

¹⁷⁵ Malonga A.-N. Guerres et congolismes. Les mots de guerre dans le français du Congo-Brazzaville // Le Français en Afrique. Revue du reseau des Observateurs du français contemporain en Afrique. 2004. N 19. P. 132-133.

¹⁷⁶ Detey S., Durand/Laks B., Lyche C. Op. cit. P. 242.

¹⁷⁷ Gadel F. La variation: le français dans l'espace social // Le Grand livre de la langue française / Dir. de M. Yagelio. Paris, 2003. P. 150.

французької мови. Дуже важливо, що серед них не тільки архаїзми та діалектизми, але і інновації. Наведемо деякі з них в якості прикладу.

Найбільш помітними є фонетичні особливості. Так, у франкоканадської збереглася вимова *-oi* як [we], властиве для французької мови до XVI ст., перенесене на новий ґрунт, але не змінилося, на відміну від загальнофранцузької вимови. Пор. *moi*: давньофранцузька і франкоканадська [mwe], сучасне французьке [mwa]. Факти архаїчної вимови (в інших формах) засвідчені і в Бельгії: наприклад, назалізація голосної перед носовою приголосною. Пор. *même* [mem]. Регіональним формам властиві і новаторські тенденції, стримані в літературній нормі і, які розвинулися в розмовній мові. Так, в обласних варіантах французької мови всередині Франції кінцеві приголосні можуть вимовлятися: *tout-à-fait* [tu-ta-fet], в тому числі як прояви гіперкорекції: *ici* [i-sit]. Те ж явище існує і у франкоканадській, пор. написання *icitte*. Як і в розмовній французькій мові, в регіональних різновидах ненаголошені голосні можуть редукувати, пор. *c'maniere la, t'as vu*. У формах суб'єктного займенника 3-ї ос. мн. *ils* кінцеве - / втрачається [i], як і в розмовній мові Франції. Щодо останнього прикладу можна сказати, що змінилася не мовна форма, а погляд на неї: до 20-х рр. XX ст. нормою вважалося [i], а не [il]¹⁷⁸.

Морфологічні особливості – нечисленні, але досить помітні. Серед них, наприклад, коливання у вживанні артикля. У французькій мові Сенегалу, Алжиру і Канади означений артикль витісняє неозначений і частковий (як, до речі, і у французькій мові українців). У Канаді означений артикль опускається в конструкції «*c'est*»: *c'était fin* (замість *c'était la fin*). Повсюдно, включаючи саму Францію, перед прикметником у множині вживається *des* (неозначений артикль множини) замість прийменника *de*, запропонованого в нормі: *des petites filles* замість *de petites filles*.

В просторових різновидах французької мови відзначається невживання особистих придієслівних займенників: *Avait suivi des cours d'art ménager* (Канада); *Acheterais une maison* (Того). Таке явище було можливо в давньофранцузькій мові, в якій виражені дієслівні флексії. У регіональних французьких формах дієслівні флексії не виражені, і

¹⁷⁸ Blanche-Benveniste Cl. *Approches de la langue parlée en français*. Paris, 2010. P. 56.

опущення займенника, можливо, пояснюється фонетичними причинами: редуцією в потоці мовлення. Про це свідчить такий запис просторічного висловлювання, близького до фонетичного: *C'êtes toute excusée*, пор. *Vous êtes toute excusée*.

Як і в розмовній французькій мові, у всіх просторових варіантах виявляється узагальнення конструкції *on* + дієслово в 3-й особі однини. Ця конструкція використовується в значенні 1-ї особи множини від Сенегалу до Канади: *on fait* замість *nous faisons*. Тим часом невизначено-особисте значення виражається дієсловом в 3-й особі множини з придієслівним займенником *ils*, в розмовній мові у: *Y arrivaient là, y frappaient sur une canne, puis y allaient se coucher, comme y nous disent, ce sera tout automatique*. Ця конструкція, висхідна до латинської (лат. *Dicunt* – кажуть), колись була загальногаллороманською. У французькій мові вона була витіснена зворотом *on* + дієслово в 3-й особі однини, але збереглася в окситанській, франкопровансальських і окремих французьких говірках, наприклад в бургундській.

Морфологія дієслова надає цікавий матеріал для дослідження. Вільний розвиток аналогії, не стримуваний нормою, виявляється у всіх просторових варіантах. Як в розмовній мові та французькому просторіччі, повсюдно виявляються випадки вирівнювання неправильних дієслівних форм типу *je vas* (замість *je vais*), *vous disez* (замість *vous dites*). Є випадки і більш радикального вирівнювання, пор. в Квебеку: *vous sontez* (!) замість *vous étiez* (імперфект, 3-я особа множини) за аналогією з *sont*, нині; а в деяких випадках – і крайні форми: наприклад, узагальнення всіх осіб в парадигмі *Subjonctif* в одну форму (*il faut que je vous voie*, Акадія, Луїзіана) або зведення усіх дієслівних форм до інфінітива (країни Африки). Такі радикальні спрощення близькі до креолізації мови.

У всіх просторових варіантах спостерігається змішання допоміжних дієслів *avoir* і *être* (як і в мові іноземців, які оволодівають французькою мовою): *je suis enregistré* замість *j'ai enregistré* (Алжир); *j'ai arrivé, al (elle) a rentré* (Канада, замість *je suis arrivé, elle est rentrée*).

У Бельгії відзначають семантичне переосмислення допоміжних дієслів. Вживання *être* підсилює аспектну завершеність дієслівної

форми в порівнянні з *avoir: je suis mangé* (я поїв, тобто я вже ситий) – *j'ai mangé de bon appétit* (я поїв з великим апетитом).

Серед синтаксичних особливостей просторових варіантів інше, ніж в літературній мові, вживання прийменників: *aider à* (в нормі без прийменника), *aller au dentiste* (замість *aller chez le dentiste*). Як і в розмовній французькій мові, відзначається переважання негативних конструкцій без *ne*: *c'est pas nécessaire*, вживання майбутнього часу після *si*, широке поширення союзу *que* (*quand qu'on était jeune*), витіснення умовного способу дійсним. Багато з цих «нових» явищ мають давню традицію. Так, К. Бланш-Бенвеніст наводить свідчення наставника Людовика XIII про те, що в своїй промові дофін не завжди вживав умовний спосіб і часто пропускав негативну частку *ne*¹⁷⁹.

У лексичному фонді просторових варіантів зберігаються деякі слова і значення, втрачені в літературній мові. Так, слова *dejeuner, dîner* (обідати, вечеряти) в Бельгії і Швейцарії можуть вживатися в значенні «снідати», «обідати», як це колись було прийнято у Франції; слово *char* (танк) в Канаді все ще вживається в значенні «автомобіль». У Швейцарії, Бельгії, частково в Канаді, а також в регіонах Франції вживаються форми числівників *huitante, septante, nonante*; вони вважаються архаїзмами-діалектизмами.

Словотвір в просторових варіантах є вільнішим, ніж в літературній мові. Пор., наприклад, утворення прислівників *anciennement, presentement, malheureusement*, що нагадують старо і середньофранцузькі форми (Бельгія, Швейцарія, Канада), й іменників *magasinage* (Канада), *militantisme, developmentalisme* (Того). Вільне утворення слів за аналогією, властивою і французькому просторіччю: *jeunote – jeune, journalle – journée*.

Сполучуваність деяких слів також має особливості. Так, часто змішуються дієслова *dire* і *parler*: *De quel âge voulez-vous dire* (Канада); *Je ne savais pas de quoi dire* (Алжир). У франкоканадському дієслово *mener* вживається зі словом *voiture* (*mener une voiture* в значенні *conduire une voiture*), прислівник *vite* – в значенні прикметника *rapide*. (Зауважимо принагідно, що ці приклади можна відзначити в мові українців, які вивчають французьку мову). У французькій мові Того

¹⁷⁹ Blanche-Benveniste Cl. *Approches de la langue parlée en français*. Paris, 2010. P. 56.

дієслово *voyager* (подорожувати) набув значення «піти», «бути відсутнім», *gâter* (зіпсувати) – значення «зламати», «вивести з ужитку». У Сенегалі прикметник *digne* (гідний) вживається в значенні *гордий*.

Зміна значення слів може залежати і від соціокультурної ситуації. У деяких африканських країнах слово *charlatan* позбавлене негативної конотації і позначає «лікар, який використовує засоби народної медицини». У французькій мові Сенегалу відзначається розширення значення слова *diplôme*. Тут воно вживається для позначення документа, виданого після закінчення будь-яких курсів, наприклад посвідчення водія. Таке вживання пояснюється особливим престижем, який має диплом в країнах Африки, де рівень освіти населення все ще низький. В обласних варіантах, поширених всередині Франції, також відзначається зміна значення загальнофранцузьких слів або їх вживання в інших стилях мови. Так, в Тулузі дієслово *saucer* (вмочати в соус) вживається в розширеному значенні «занурювати». В регіоні Дофіне, розташованому в гірській місцевості, спеціальне слово *riedmont* (передгірський льодовик) вживається в побутовому мовленні.

Зрозуміло, у всіх варіантах існує пласт лексики, що позначає місцеві реалії. Як правило, ці слова запозичуються зі субстратних мов і діалектів: *ers* – піщана пустеля, запозичення з арабської (Алжир); *souk* – ринок в Тунісі, з арабської; *ouanapiche* – вид риби, з мови індіанців (Квебек); *scribcin* – вид фламандських меблів (Бельгія); *nade* – стадо, табун в Камарзі (Південь Франції). Вплив субстрату є найбільш сильним при позначенні місцевої флори і фауни, пор. багатотомні зібрання народних позначень флори (8 томів) і фауни Франції (12 томів)¹⁸⁰. Одні лексеми, що позначають реалії, більш уживані, інші обмежені професійним середовищем і близькі до професійного жаргону (виноградарів, рибалок, ткачів, шахтарів тощо.). Є й лексика, властива для просторіччя і розмовного стилю французької мови: *c'est bobo* – це добре (Канада), *barboter* – бурмотіти (Бельгія), *goutte* – міцний спиртний напій (Швейцарія). Широко використовується повтор для додавання експресивного забарвлення висловлюванню: *trop-trop ceux-là, là, là y disait là* (Канада).

¹⁸⁰ Rolland E. La faune populaire de la France: En 12 vol. Paris, 1877-1909 Idem. La flore populaire de la France: En 8 vol. Paris, 1896-1914.

Просторові різновиди відчувають більш-менш помітний вплив мов, з якими контактують, – субстрату і адстрату. Так, у франкоканадського є лексеми, висхідні до мови корінних народів, зокрема топоніми (пор. топонім Québec – там, де звужується річка). Є запозичення з англійської мови, але вони можуть не скласти стійкої системи. Так, інформантам запропонували згадати, як називалися санки, на яких вони каталися в дитинстві. Один інформант вжив французьке слово *traineau* і лише після деякого коливання – англійське *sleight*, додавши, що це, радше, англійською. Інші інформанти регулярно вживали слово *sleight*. Дуже важливо, що в Квебеку засвідчено і зворотне явище – прагнення зберегти «чистоту мови» і замінити англійські запозичення, що міцно ввійшли у французьку мову, французькими кальками: *week-end* – словом *fin de la semaine*, *hot dog* – калькою *chien-chaud*. Пор. також вже наведений термін *courriel* замість англійської *e-mail*.

Як пояснити загальні особливості, що існують в різних частинах франкофонії і очевидні для дослідників, які виходять за межі однієї франкомовної країни на ширший простір?

Є кілька точок зору з цього питання. По-перше, існує вплив субстрату – місцевих мов і/або діалектів, колись поширених на тих чи інших територіях. Ця точка зору, проте, не може пояснити наявність загальних – консервативних або інноваційних – форм і явищ, властивих просторовим варіантам з різним субстратом. По-друге, важливий психолінгвістичний аспект, тенденція до надспрощення (*surgénération*), що діє в ситуації білінгвізму при оволодінні другою мовою в природньому, а не академічному середовищі: це аналогічні вирівнювання, що в крайніх випадках призводить до креолізації мови.

Цікаву гіпотезу запропонував Ж. Клебер¹⁸¹. З його точки зору, регіональні особливості пояснюються дією декількох факторів: а) можливостями системи французької мови, які ширше, ніж закріплена норма; б) впливом субстрату; в) закономірностями засвоєння другої мови. Як приклад наведемо трактування однієї синтаксичної конструкції, вживаної у французькій мові Ельзасу. Ця конструкція з незвичайним (з точки зору норми) порядком слів V + CO 2 + CO 1, при

¹⁸¹ Kleiber G. Pour une étude contrastive français-alsacien //Le français en Alsace: Actes du colloque du Mulhouse. Paris; Geneve, 1985. P. 44-46.

якому непряме доповнення CO 2 передує прямому доповненню CO 1, наприклад: *Je donne aux vaches du foin*. Зворотний порядок слів Ж. Клебер пояснює трьома факторами, дія яких в даному випадку збігається. По-перше, цей порядок слів прийнятий в субстраті – ельзаському діалекті (він належить до германської групи мов). По-друге, в принципі система французької мови цей порядок допускає, хоч і в обмежених синтаксичних позиціях, пор.: *Je donne du foin aux vaches*/але *Je donne aux vaches du foin que j'ai fauché sur le pré derrière l'église*. По-третє, кажучи французькою мовою, ельзасці узагальнюють конструкцію CO 2 + CO 1 за аналогією, як це буває при засвоєнні другої мови.

Цю точку зору можна доповнити ще одним, четвертим, фактором власне лінгвістичного характеру – більш широкими можливостями системи мови порівняно з його нормою. Багато форм, які вважають просторовими особливостями, є «особливими» тільки стосовно норми. Вони відрізняються від літературно-письмових норм, але збігаються з формами розмовної французької мови. У нормативних формах французької мови а) закріплені певні тенденції; б) стримані інші; в) варіативність третіх є звуженою. Ця вибірковість норм і є одним із джерел мовного варіювання. У розмовних і/або просторових різновидах вільно розвиваються тенденції, закладені в системі французької мови, але виключені в його письмовій нормі. Реалізації можливостей французької мови, що збігаються, обумовлюють загальні риси варіантів, реалізації, що не співпадають, а також вплив субстрату та запозичення з контактуючих мов обумовлюють своєрідність кожного з них.

Ступінь автономності просторового варіанту може впливати і на інтенсивність мовних процесів, які проходять в ньому. Так, у багатьох випадках лідером загальнофранцузьких лексичних інновацій є Квебек: це створення неологізмів (*courriel*), активний словотвір (*aluminerie*), фемінізація позначень професій (*commentatrice*). Деякі неологізми, що народилися в Квебеку, поширилися за його межами і стали модними у Франції: *décrochage scolaire* (переривання навчання до отримання диплому) витісняє більш ранній термін *échec scolaire*.

Нові процеси – за образним висловом франкоканадських лінгвістів, «бурління мови Квебека» (*bruissement de la langue au*

Québec) – дозволяють зробити висновок про його особливу креативність та життєві сили¹⁸². На відміну від ситуації у Франції внутрішній динамізм франкоканадського не стримується жорстким авторитетом письмових форм, і дистанція між усною і письмовою мовою скорочується. «Французька мова Канади і французька мова Франції пішли паралельними шляхами, хоча зв'язок між ними не порваний», – пише квебекський дослідник К. Пуарье¹⁸³. Лунають голоси про «квебекський стандарт» та ієрархію узусів усередині Квебека, іншими словами, про створення власних мовних норм¹⁸⁴. Створюються міжнародні програми з практичного освоєння франкоканадських особливостей і «квебекської французької мови».

Отже, незважаючи на наявність багатьох досліджень, присвячених формам французької мови за межами Франції, єдиної типології варіантів все-таки не існує. Питання, винесене в заголовок цього параграфа: «Франкофонія від Квебека до Сенегалу: одна мова?» виявляється нериторичним, а відповідь на нього – неоднозначним. Занадто помітні мовні особливості просторових варіантів всередині Франції і за її межами, занадто часто в наш час говорять про необхідність звільнитися від «диктату» літературної норми, а питання мови вже давно стали аргументом в боротьбі за культурну і політичну автономію. Найбільшою мірою мовною автономією в даний час володіє Квебек – анклав всередині англomовного ареалу, що перетворюється в центр інноваційних процесів, в першу чергу в лексиці.

І все-таки відповідь на поставлене запитання буде позитивною. Безперервність мовного простору французької мови підтверджується діяхронними і синхронними факторами. Серед діяхронних факторів: 1) загальні діалектні субстрати у Франції і Бельгії, у Франції та Швейцарії; 2) діалектизми північного заходу й інших регіонів Франції у французькій мові Канади. Серед синхронних факторів: 1) тенденції розвитку розмовних різновидів французької мови, що збігаються, де б вони не існували – в Європі, Північній Америці, країнах Африки; 2)

¹⁸² Villers M.-E. *Le vif désir de durer //Le français au Québec: 400 ans d'histoire et de vie.* P. 584-585.

¹⁸³ Poirier C. *Op. cit.* P. 166,169.

¹⁸⁴ Cajolet-Laganiere H., Martel P. *Un dictionnaire qui reflète notre identité-culturelle //Le français au Québec: 400 ans d'histoire et de vie.* P. 586.

загальні закономірності засвоєння другої мови в тому випадку, якщо французька засвоювалася на нових територіях саме в цій якості. Варіативність французької мови, таким чином, не заперечує, а підтверджує її єдність.

До цього необхідно додати, що, незважаючи на велику або меншу автономність франкомовних спільнот, усна референтна мова існує в уявленні кожного франкофона і як така є або ядром тяжіння, або ядром відштовхування, що утримує проте все поле в деякій рівновазі. І нарешті, важливим об'єднуючим фактором є феномен франкофонії – унікального явища в світовій культурі, котра не має повного аналога в інших культурних ареалах світу.

РОЗДІЛ 3 АНТРОПОЛОГІЯ ПРОСТОРУ

Взаємодія простору і мови давно і плідно вивчалася діалектологами, лінгвогеографами і фахівцями у галузі ареальної лінгвістики. Романський матеріал був традиційним полем для цих досліджень, як практичних, так і теоретичних. В якості прикладу можна навести діяльність Паризької лінгвістичної школи (кінець ХІХ ст.), Лінгвістичний атлас Франції Ж. Жільерона і Е. Едмона (1902-1910) – один з перших лінгвістичних атласів¹⁸⁵, Лінгвістичний атлас Італії і південної Швейцарії К. Яберга і Ж. Юда¹⁸⁶, праці італійських неолінгвістів (перша половина ХХ ст.)¹⁸⁷, колекцію з 25 регіональних атласів Франції, ініційовану в 1939 р. А. Доза і видану у другій половині ХХ ст. (*Atlas linguistiques de la France par régions*)¹⁸⁸, сучасний проект Лінгвістичного атласу Романії (*ALiR*)¹⁸⁹, в якому беруть участь всі романські країни, і багато інших робіт¹⁹⁰.

На романському матеріалі були апробовані джерела просторових досліджень (лінгвістичні карти і атласи), принципи їх проведення (вивчення мовної безперервності) і термінологія: мовний континуум, мовні кордони, ізоглоси, ядро і периферія, іррадіація, типи ареалів – центральний, або маргінальний, латеральний, ступінчастий, мереживний, острівний та ін. Як писали М. Бартолі і Дж. Відоссі більш ніж півстоліття тому встановлені ними просторові закономірності могли б застосовуватися не тільки в лінгвістиці, але й у «братніх науках»¹⁹¹. Дійсно, ареали Романії, і зокрема Франції, неодноразово картографовані лінгвістами, представляють великий

¹⁸⁵ Gillieron J., Edmont E. Atlas linguistique de la France: En 35 fase. Paris, 1902-1910.

¹⁸⁶ Jaberg K., jud J. Sprache — und Sachadas Italiens und der Sudschweiz: En 8 vol. Zofingen, 1928-1940.

¹⁸⁷ Bartoli M.-G. Introduzione alla neolinguistica. Geneve, 1925.

¹⁸⁸ Загрязкіна Т.Ю. Французская диалектология. М., 1995. С. 11.

¹⁸⁹ Contini M., Tuailoti G. Projet d'un Atlas linguistique roman. Géolinguistique: Bulletin du Centre de dialectologie de Grenoble. 1987. Vol. 111.

¹⁹⁰ Загрязкіна Т.Ю. Указ. соч. С. 7-12; Bartoli M., Vidossi G. Lineamenti di linguistica spaziale. Milano, 1943.

¹⁹¹ Bartoli M., Vidossi G. Lineamenti di linguistica spaziale. Milano, 1943.

інтерес для культурологів і регіонознавців, і застосування просторових методів у цих дисциплінах може бути вельми плідним.

Франкомовний простір гетерогенно і включає в себе різні ареали. На території шестикутника Франції це – області «природного» поширення французької мови (північнофранцузькі території; франкомовні регіони Бельгії, Швейцарії, Люксембургу); області подальшого поширення французької мови на Півдні Франції – в галло-романській зоні (Прованс/Окситанія), в романських зонах (Руссільон, Корсика) і в нероманських регіонах (Бретань, німецькомовні Ельзас і частина Лотарингії). Поширення французької мови за межами шестикутника, пов'язане з колоніальною експансією Франції, охопило території інших континентів – Північної Америки, Африки, Південної Америки, Південно-Східної Азії.

Ареали поширення французької мови вже давно окреслені й описані, однак багато питань, здавалося б, добре досліджені, можуть отримати інше освітлення. Як писала М.А. Бородіна, головне завдання дослідника – не встановлення явища, а його інтерпретація¹⁹². Типологія простору, яку ми пропонуємо, ґрунтується не на жорсткій класифікації явищ, лінгвістичних або соціолінгвістичних, а на їх образній інтерпретації з урахуванням понять, прийнятих в лінгвогеографії, лінгвістичних ареальних дослідженнях («ареал», «центр тяжіння або іррадіації», «межі», «зони вібрацій»), культурній географії та феноменології («межі», «простір, що переживається/в якому проживається» та ін).

3.1. Кордони, притягнення і відштовхування

Як зазначав діалектолог К. Яберг в 1936 р., інтеграція мовного простору підтримується внутрішніми взаємозв'язками складових його систем¹⁹³. Пізніше філософ Р. Башляр назвав головною функцією

¹⁹² Бородіна М. А. Проблеми лінгвістичної географії. М. Л. 1966.

¹⁹³ Jaberg K. Aspects géographiques du langage. Paris, 1936. P. 107.

простору «чисто функцію зв'язку»¹⁹⁴, а М. де Серто припустив, що простір є «театром дій»¹⁹⁵.

Просторові зв'язки мають різну силу, що дозволяє говорити про структуру ареалу: ядро, периферію, межі. Правда, виділення цих компонентів завжди було великою проблемою, а встановлення меж та проведення ізоглос вважалося найважливішим завданням дослідника. «Лінгвогеограф, – відзначала М. О. Бородіна, – виявляє межі діалектів і піддіалектів в цілому, а також межі окремих фонетичних, лексичних або граматичних рис та їх функціонування»¹⁹⁶. Через півстоліття важливість феномену кордону підкреслив франкоканадський географ Е. Доріон «...кордони об'єднують ідентичності, іноді вони їх змінюють і навіть створюють»¹⁹⁷. Кордони, пише дослідник, не зникають безслідно: якщо вони стираються, створюються нові. На думку дослідника, ослаблення міжнаціональних кордонів у Західній Європі супроводжується зміцненням внутрішньорегіональних перегородок¹⁹⁸, здавалося б, нівельованих раніше, але актуалізованих в наш час. До цього можна додати, що міжнаціональні кордони і «розмежувальні лінії» все ж не зникли, а в інших випадках поглибилися і стали зоною конфліктів.

Феномен кордону був у центрі багатьох досліджень – загальних (починаючи з Евкліда, Гегеля) і прикладних: лінгвогеографічних, політологічних, етнографічних та ін. В цих дослідженнях була показана діалектичність і двосторонність кордону, його переривчастість і безперервність (за одним кордоном починається другий і третій), дискретність і зв'язок (межа розділяє і з'єднує), замкнутість обмеженої території і повинність її подолання. Феномен кордону є універсальним та специфічним одночасно. Дійсно, межі оточують нас всюди: це межі територій, пори року, часу доби, земного життя, межі слова, значення, рівнів мови, різних культур, поведінки і т. д.

¹⁹⁴ Башляр Г. Новый рационализм. М., 2000. С. 237.

¹⁹⁵ Certeau M. de. L'Invention du Quotidien: En 2 vol. Vol. 1. Arts de Faire. Paris, 1994. P. 182-183.

¹⁹⁶ Бородіна М.А. Указ. соч. С. 5.

¹⁹⁷ Dorion H. Eloge de la frontière. Montréal, 2006. P. 44.

¹⁹⁸ Dorion H. Eloge de la frontière. Montréal, 2006. P. 45.

Для культурологічних та регіональних досліджень ця тема має особливе значення як ниточка, за якою тягнеться цілий ряд дуже важливих питань. Насамперед це проблема антропологічності простору. Так, Д. С. Лихачев писав про «духовні кордони Європи»¹⁹⁹, М. де Серто – про функції, які має будь-який кордон, демаркаційна лінія, що природна перепона, міст і т. д.: об'єднання навколо «свого» і спонукання до освоєння «чужого». Кордон не тільки ізолює перед обличчям «чужого», змушує підкоритися закону даного місця, але і дозволяє вийти за його межі і відкривати нове. Повертаючись в замкнутий простір, людина вже і там виявляє ті прояви зовнішнього світу, які вона колись шукала, виходячи назовні, а потім тікала від них, повертаючись²⁰⁰. На думку П. Рікера, «саме проживання протікає на кордоні простору проживання і простору геометричного»²⁰¹. Зв'язуючу і захисну функцію кордону підкреслював і Р. Башляр в рамках своєї концепції «заселеного простору»²⁰².

Межа, яка у всіх словниках визначається як умовна лінія, насправді лінією ніколи не буває. Це простір, що має об'єм (стіна, мембрана), або поле, що має ширину. Так, державний кордон включає не тільки лінію прикордонних стовпів, але і прикордонну смугу, митні та паспортні служби з обох сторін, нейтральну територію або нейтральні води. Для того, щоб подолати ці перешкоди, потрібен час.

Ритми життя людини також розтягуються в часі і маркуються ритуалами, що порівнюються з подоланням перешкоди, – ритуалами переходу. Це відстрочка, що дозволяє психологічно пом'якшити перехід, розтягнути його в часі, що важливо для людини, яка перебуває в прикордонному, або «лімінальному» стані (від лат. *limes* – кордон). Водночас виникає питання: скільки часу триває перехід, якщо згадати, наприклад, що річницю народження людина відзначає щороку? Якщо межа – це поле, тимчасове або просторове, то якої воно «тривалості» або «ширини»? Може бути, це навіть не поле, а килим, кольори якого непомітно переходять один в інший, і таким чином кордону взагалі не існує?

¹⁹⁹ Лихачев Д.С. Раздумья о России. СПб., 1999.

²⁰⁰ Certeau M. de. Op. cit. Vol. 1. P. 181.

²⁰¹ Рикер П. Память, история, забвение. М., 2004. С. 207.

²⁰² Башляр Г. Указ, соч.; Поэтика пространства. М., 2004; Genep A. van. Les rites de passage. Paris, 1909; Еремина В.И. Ритуал и фольклор. Л., 1991.

Колись це питання, поставлене в іншій площині, розділив західноєвропейських лінгвістів на дві групи. Як вважали представники Паризької школи – Р. Паріс, П. Мейер, Ж. Жільєрон, меж діалектів, говорів і навіть споріднених мов не існує, оскільки немає єдиної лінії, в якій би збіглися кілька ізоглос. Є лише суцільний ланцюг людей, в якому кожен розуміє сусіда праворуч і сусіда зліва, а межі є лише науковою абстракцією – «довільною концепцією нашого розуму»²⁰³. Італійські (Асколі) і німецькі діалектологи – Венкер, Вреде та ін. наявність кордонів визнавали, але не у вигляді лінії ізоглос, які збігаються, а у вигляді пучка ізоглос, або «зони вібрацій»²⁰⁴. Ця точка зору надалі переважала²⁰⁵. Зона вібрацій позначає територію, де закінчуються, починаються і перемішуються різні характеристики, як це відбувається в буферній зоні.

Проблема буферної зони – ще одна ниточка, за яку можна потягнути. Перехід від одного регіону до іншого відбувається по-різному: 1) більш різко, стрибкоподібно (наприклад, від континентальної Франції до Корсики) або 2) більш плавно і поступово. Плавний перехід вельми образно показав Ж. Мішле в історико-культурних замальовках: від Нормандії до Бретані пейзаж поступово змінюється, роблячись «сумним і диким», менше зустрічається міст та оброблених земель. Помешкання ніби стають нижчими, на зміну високим замкам приходять низькі садиби. Те ж відбувається і з костюмом: високий, як би торжествуючий, головний убір жінок з Верхньої Нормандії розширюється при наближенні до Кану (Нижня Нормандія) і розплющується у Вільдьє, на кордоні з Бретанню. У бретонського Сен-Мало він розділяється на частини і тріпоче на вітрі, подібно до крил млина або вітрил корабля»²⁰⁶.

Особливу увагу Ж. Мішле приділив прикордонним, «зовнішнім», регіонам Франції. З його точки зору, на цих територіях «дух Франції» і «дух» сусідньої країни змагаються один з одним і перемішуються. Це створює зону-противагу, здатну відповісти на виклики сусідів:

²⁰³ Бородина М.А. Проблемы лингвистической географии. М.;Л. 1966.

²⁰⁴ Paris G. Les parlers de France // Revue des patois. Vol. 1. Paris, 1887; Ascoli G.I. Schizzi franco-provenzali. Archivio glottologico italiano. 1873. Vol. 111. N 1.

²⁰⁵ Загряжкіна Т.Ю. Антропология пространства (на франкоязычном материале) // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. №4. С. 19.

²⁰⁶ Michelet J. Tableau de la France. Paris, 1949. P. 7.

жорсткій Англії може відповісти тільки сувора Бретань і витривала Нормандія, величній Іспанії – глузлива Гасконь і т.д. Пізніше і на іншому матеріалі К. Леві-Строс виявив різні типи просторових розбіжностей: розбіжності, що виникають при розриві зв'язків, і розбіжності, що виникають при тісних контактах. Останні він назвав «відмінностями від близькості»²⁰⁷. Ще раніше В. Гумбольдт писав про те, що як тільки в суспільстві досягається деяка «визначеність», відбувається подальший розвиток цієї визначеності, а «взаємна координація індивідуальностей», тобто виникає протиставлення²⁰⁸. Таким чином, вирівнювання одних кордонів тягне за собою появу нових кордонів та буферних зон.

Мовні питання, пов'язані з позначенням кордону, також представляють великий інтерес для дослідження. Так, наприклад, в українській мові слова «грань», «рубіж», «межа», «бугор» використовуються в різних контекстах і не завжди позначають одне і те ж.

Свої нюанси містяться і у французьких термінів, що позначають кордон: *limite*, *fin*, *frontière*. Внутрішня форма перших двох має «мирний» характер: *fin* походить до лат. *finis* – межа; *limite* – від лат. *limes* – межа, грань. Інша справа слово *frontière* < *frontis*. Воно містить ідею військового зіткнення лоб в лоб з явною емоційною конотацією. Саме тому в старофранцузькій мові *frontière* означало лінію фронту²⁰⁹. У середньофранцузький період вже як *межа* це слово вживалося в контекстах, пов'язаних з війнами та конфліктами, і мало значення оспорюваних, нестабільних рубежів: *des provinces sont garnies de forteresses frontières* (на межах провінцій побудовані фортеці, тобто кордони знаходяться під загрозою захоплення і зміни). Слово *limite* використовувалося для демаркації кордонів, встановлених «навічно» в результаті договорів і компромісів, або ж для позначення природних кордонів, також, здавалося, «непорушних»²¹⁰. Досі в філософському значенні використовується слово *limite* як більш нейтральне, а не слово *frontière*, обтяжене войовничими конотаціями.

²⁰⁷ Levy-Strauss Cl. *Anthropologie structurale deux*. Paris, 1973. P. 382-383, 421.

²⁰⁸ Гумбольдт В. фон. *Язык и философия культуры*. М., 1986. С. 326.

²⁰⁹ Greimas A. *Dictionnaire de l'ancien français*. Paris, 1968.

²¹⁰ Nordman D. *Des limites d'Etat aux frontières nationales // Les lieux de mémoire / Dir de P. Nora : En 3 vol., 7 livres. Vol. 2. Livre 2*. Paris, 1984. P. 48-49.

Встановлення реальних кордонів, наприклад адміністративних або національних, їх обґрунтування і «переживання» мають складний і неоднозначний характер. Візьмемо, наприклад, Францію. При Старому режимі кордони були окреслені менш чітко, ніж після революції, існували території неясного статусу. Для маркування кордонів на місцевості використовували огорожі, дерева (часто дуби), струмки і річки, ставили хрести і стовпи, а іноді і статуї. Так, на кордоні з Німеччиною після приєднання до неї Ельзасу і Лотарингії (1871 р.) розставлялися статуї Жанни д'Арк. Всі ці маркування служили одній меті – сакралізації кордону, вони повинні були підтверджувати і навіть освячувати її непорушність і непохитність. І все ж межі порушувалися, віхи пересувалися, прикордонні дерева виривалися з корінням, камені викорчовувалися за одну ніч. «Природні кордони» були предметами суперечок і війн не меншою, а, може бути, і більшою мірою.

Перенесення кордону завжди супроводжувалося різними аргументами: спільністю мови, якщо йшлося про території французької мови (наприклад, приєднання областей Бюжі, Бресс і р. Жекс), або спільністю «ідей», «надій» і «спогадів», якщо мова йшла про Ельзас або Лотарингію, території німецької мови. Мова про кордон, таким чином, була і залишається об'єднавчим і навіть мобілізуючим фактором. Ідею кордону як інструменту згуртування, створеного нарацією, показав М. де Серто. Роль оповідання (*récit*) вчений наголошував спеціально: межа і міст, з його точки зору, є найважливішими «нарративними фігурами». «Зупинися», каже ліс, звідки виходить вовк. «Стоп», – каже ріка, показуючи свого крокодила... (нарація) одним тільки фактом того, що вона є слово кордону, створює комунікацію, так само як і поділ»²¹¹.

Ще однією ниточкою є образи кордону, у різних народів різні. У фольклорі Франції є багатоголовий зооморфний образ ворога – семиглавого змієвидного чудовиська, чиї голови мають здатність до регенерації (*La Bête à sept têtes*). Чудовисько загрожує героєві, але лише в його боротьбі за супутницю життя. Мотиву лобового зіткнення у французьких казках немає. У них немає і лінійного фронтального способу кордону, але є інший, також емоційно насичений образ кола.

²¹¹ Certeau M. de. Op. cit. P. 181, 182, 185.

Герої французьких казок, дорослішаючи, виїжджають з дому назустріч новому життю. Водночас вони повідомляють батькам, що хочуть «прогулятися» і на білий світ подивитися. Французькою мовою «прогулятися» може звучати як *faire un tour* (об'їхати по колу, зробити петлю). Саме це і говорять герої: «Je veux faire un tour et voir du pays»²¹². Іноді прямо уточнюється, що герой хоче об'їхати Францію: «*Je vais faire un tour de France*». І це не випадково.

Довгий час територія Франції представлялася у вигляді кола, квадрата або ромба. Не тільки принци – герої казок, але і реальні монархи Карл IX, Катерина Медічі і їх свита здійснювали час від часу поїздки по країні, які мали символічні назви: *tour, ronde, circuit* (коло, окружність). Архітектор Вобан радив Людовику XIV «облаштувати свій квадратний луг» (*faire son pré carré*)²¹³. У 1874 р. образ кола знайшов нове життя в книзі *Tour de France par deux enfants* (Mme Fouillée pseud. G. Brunot). Її сюжет виховав не одне покоління французів: тікаючи з Лотарингії, анексованої Німеччиною в 1871 р., двоє дітей об'їжджають всі регіони Франції по колу. Ця ідея, можливо, проглядається і в назві велогонки, яка існує з 1902 р. На рубежі XIX-XX ст. фігура перетворюється в знаменитий шестикутник, гексагон. Ідея замкненого простору зберігається, але при цьому акцентуються всі кути, в тому числі і суперечливі колись. Ідеальний кордон французів – це образ замкнутої врівноваженої геометричної фігури, що прагне до кола. Цю фігуру не можна порушити, не зламавши її пропорції.

Ще однією важливою проблемою є співвідношення культурних, мовних та політичних кордонів. Культурні кордони не завжди збігаються з мовними і політичними, хоча в тій чи іншій мірі з ними співвідносяться. Так, представники німецької діалектографії вважали, що зниклі політичні кордони навіть через 300 років є перешкодою для мовних рухів, а вплив нових кордонів виявляється вже через 30-40 років²¹⁴. Інші дослідники відзначали більш глибокі зв'язки. Так, Р. Шухардт та К. Госсен писали про збіг діалектних меж Франції з

²¹² La Bête à sept têtes // Récits et contes populaires de Gascogne: En 2 vol. Vol. 2. Paris, 1979.

²¹³ Nordman D. Op. cit. P. 42.

²¹⁴ Немецкая диалектография / Пер. иод ред. В.М. Жирмунского. М.; Л., 1955. С. 84.

межами церковних діоцезів Галлії²¹⁵. На формування мовних і діалектних меж надавали свій вплив і торгові шляхи. Як приклад можна навести лотаринзький діалект, розташований на перехресті доріг, що йдуть із заходу на схід (з Франції в Німеччину) і з півдня на північ (з Італії у Францію і Нідерланди)²¹⁶. Іншим прикладом є франкопровансальський мовний масив, який склався на перетині торгових шляхів навколо Ліона – що об'єднує лінгвістичний центр. Не випадково П. Гардетт назвав франкопровансальський «мовою доріг, а не мовою країни», підкреслюючи цим, що мовні кордони залежать від багатьох причин, що «сприяють або перешкоджають відносинам між людьми»²¹⁷.

Зворотною стороною проблеми кордонів є проблема культурних і мовних центрів і ширше: типології ареалів – центральних і маргінальних. Феномен кордонів і феномен центрів пов'язує не ниточка, а пуповина. «Немає простору без кордону», – писав М. де Серто²¹⁸. Розвиваючи цю точку зору, можна стверджувати, що простору немає і без об'єднуючого центру. Розвиваючи її ще далі, можна сказати, що простору немає і без периферії.

Поняття центральних і маргінальних ареалів вже давно вивчаються в лінгвогеографії і лінгвістичних ареальних дослідженнях.

Так, у 40-х роках ХХ ст. італійці М.-Дж. Бартолі і Дж. Відоссі встановили фази змін мов і діалектів (Італія, Сардинія) щодо загальної вісі часу, які назвали «нормами»: 1) більш ізольований ареал – консервативніший, ніж суцільний; 2) великий ареал консервативніший, ніж менш обширний; 3) бічний простір – консервативніший, ніж центральний; 4) новостворений простір (наприклад, колонія) – консервативніший, ніж материнський, першоосновний²¹⁹. Ці висновки є надміру категоричними, і надалі не всі з них підтвердилися, але питання про типологію ареалів було поставлено і вже не сходило з порядку денного.

У подальшому були запропоновані інші підстави для класифікації, наприклад, форма і розташування ареалу. На думку М.

²¹⁵ Бородин М.А. Проблемы лингвистической географии. М.;Л. 1966. С.200.

²¹⁶ Там само. С.199.

²¹⁷ Gardette P. Géographie phonétique du Forez. Macon, 1973. P. 273.

²¹⁸ Certeau M. de. Op. cit. P. 181.

²¹⁹ Certeau M. de. Op. cit. P. 182.

О. Бородіної, до основних типів ареалів відносяться: 1) центральний; 2) маргинальний; 3) острівний; 4) хвилеподібний; 5) клиновидний; 6) підковоподібний; 7) розірваний; 8) розмитий; і 9) мереживний. Форма і розташування ареалів може пролити світло на його динаміку: при вторгненні клиноподібний ареал може розбити контактну зону і перетворити її спочатку в розірваний, розмитий, а потім і в мереживний або острівний ареал. Між тим лише карти недостатньо для встановлення динаміки ареалу: острів може бути і крайньою ланкою в розпаді ареалу і початковою ланкою в його формуванні²²⁰.

Для А. Вайнена встановлення форми – не мета, а рівень класифікації ареалів, які діляться на «основні» і «другорядні». До основних типів відносяться «коло», «зірка», «парашютаж», «розмитий блок», «периферійні явища», «стрічкоподібний розвиток», «нестійка лінія», «ступенетвірний ландшафт», до другорядних – «гриб», «залишкова зона», «місяцеподібний ареал», «розірваний блок»²²¹. І в тій, і в іншій класифікації протиставлення центральних і маргінальних, основних і другорядних ареалів не передбачає встановлення їх цінності, хоча класифікація А. Вайнена містить елементи оцінки, а висновки М. О. Бородіної виходять за межі лише лінгвогеографії: на її думку, маргінальний ареал має два центри тяжіння – до центрального ареалу, до якого відноситься, і до сусідньої території²²².

Досягнення лінгвогеографії і лінгвоареальних досліджень можуть бути дуже корисними при вивченні культури. Правда, культурологічні рішення мають свою специфіку і відрізняються від лінгвістичних оціночними конотаціями.

У лінгвістиці протиставлення центру і периферії найчастіше (або в ідеалі) є нейтральним. У культурі ж за ним стоїть ціла система цінностей: звуження і конденсація ідеального культурного простору до однієї точки – столиці або, навпаки, території «своєї» провінції; маргіналізація і знецінення всього іншого простору. Є компонент нерівності, з одного боку, та ідея еталона/недостатності – з іншого. При цьому знаки + і - можуть бути діаметрально протилежними. Хтось

²²⁰ О взаимодействии лингвистических ареалов / Под ред. М.А. Бородиной. Л., 1980. С. 27-34.

²²¹ Там само. С.34.

²²² Там само. С.31.

вважає, що у центрі, наприклад в столиці, існують особливості, відсутні на периферії: інтенсивність життя і людського спілкування, швидкість поширення нововведень та ін. Столичний ареал постає зразком, у порівнянні з яким периферійні ареали мають більшу чи меншу ступінь відмінностей. Інші, навпаки, підкреслюють, що на периферії є щось, що відсутнє в столиці – чистота звичаїв, зв'язок з природою, справжні цінності, почуття земляка і почуття ліктя.

На думку дослідниці А. Корбен, французька провінція має свою «столицю», квінтесенцію провінційності, – містечко Ландерно (*Landerneau*), що знаходиться в Бретані. Воно зобов'язане цим титулом одній репліці з вже забутої драми А. В. Піне «Спадкоємці» (*A.-V. Pineu, dit Alex Duval. Les Héritiers, 1796*). Дія відбувається в бретонському замку, поруч з містечком Ландерно. Офіцер, який вважався загиблим в морі, несподівано повертається і застає родичів за поділом свого добра. Вистава є знаменитою не сама по собі, а реплікою, яка викликала сміх у паризькому театрі: «*Il y aura du scandale à Landerneau*» (У Ландерно буде скандал). З тих пір місто Ландерно стало уособленням самої далекої глибинки, життя і скандали якої можуть хвилювати столицю тільки у вигляді анекдоту. А. Корбен припускає, що простір поза столицею має різні ступені провінційності, яка збільшується відповідно з відстанню. Але справа не тільки в цьому. До категорії «провінціалів», сформованої при Старому режимі, насамперед ставилися дрібні дворяни і представники третього стану. Аристократ, що живе в замку, де б цей замок не знаходився, провінціалом не вважався²²³.

Це можна пояснити тим, що замок сам по собі був культурним центром, нехай і регіональним. Деякі замки Півдня Франції, наприклад Альєнори Аквітанської, мали культурне значення, що виходить за межі регіону. Таким чином, крім глобального центру можна виділити і регіональні центри. Кордони культурних ареалів і будуть встановлюватися там, де закінчується дія одного центру і починається дія іншого, глобального чи регіонального.

Не тільки адміністративні, але і культурно-мовні кордони є осередком амбіцій, пристрастей і емоцій. Так, «головна» мовна межа

²²³ Corbin A. Paris-Province // Les lieux de mémoire / Dir. de P. Nora : En 3 vol., 7 livres. Vol. 3. Livre 1. Paris, 1984. P. 777, 780.

Франції пролягає по Луарі і розділяє країну на дві частини: власне французьку (Північ, зона *oïl*), і окситанську/провансальську (Південь, зона *oc*)²²⁴. Ця межа завжди переживалася вельми емоційно як культурний розлом або навіть «відкрита рана»²²⁵.

Опозиція Північ – Південь має у Франції не тільки географічне, а й культурологічне значення. Вона сформована навколо двох центрів культурного тяжіння – Парижа, з одного боку, і Середземного моря – з іншого. Поняття «центр культурного тяжіння» є цілком зіставимим з терміном «ядро іррадіації», прийнятим у ареальних дослідженнях. В якості робочого визначення приймемо, що центр культурного тяжіння позначає джерело культурною впливу (іррадіації), сформованого на певній території. Припускаючи, що культурне тяжіння може поєднуватися з відштовхуванням, додамо протилежне поняття «центр відштовхування» як джерело опору іншокультурному впливу, що має територіальну локалізацію.

3.2. Північ vs Центр

Рання історія Галлії/Франції, як північної, так і південної була частиною середземноморської історії: романізація, а згодом християнізація йшли в напрямку з півдня на північ. Між тим подальша історія всієї країни пов'язана з відривом від середземноморського тяжіння і формуванням нового центру – політичного, економічного, культурного – навколо Парижа. Ось як про це писав Ф. Бродель: «Під впливом повільного, але потужного коливального руху, початок якого важко визначити точно, [країна! поступово схиляється до півночі, опиняючись частково відрізаною від середземноморських впливів»²²⁶.

Географічно Париж знаходиться не в центрі, а на півночі країни, і його розвиток зміцнювали території на північ від Луари. Таке положення Центру, що знаходиться на Півночі і всмоктуючого культуру останньої, Ж. Мішле назвав «ексцентричним»²²⁷. Якщо ми

²²⁴ Противставлення *oïl* – *oc* вперше позначено Данте в трактаті *Devulgari eloquentia* (1303-1304) за звучанням стверджувальної частки «так» у старофранцузькій і старопровансальській мові.

²²⁵ Бродель Ф. Что такое Франция?: В 2 т. Т. 1. М., 1994. С. 65.

²²⁶ Бродель Ф. Указ. соч. Т. 2. Ч. I. М., 1995. С. 99.

²²⁷ Michelet G. *Tableau de la France*. Paris, 1949. P. 83.

подивимося на сучасну карту Франції, наприклад карту залізниць і автомобільних доріг, ми побачимо, як вони сходяться до Парижу або виходять з нього, подібно безлічі променів або подібно мережі, краї якої як би затиснені в кулаці. Іноді використовують інший, менш привабливий, образ павутини, в кутку якої знаходиться чорний павук²²⁸. Цей спосіб звичайно ж не випадковий. Він нагадує про зусилля, які повинен був зробити Центр, щоб посісти панівні позиції і об'єднати регіони, і про ціну, заплачену регіонами за це об'єднання, яке призвело до вирівнювання багатьох культурних і мовних особливостей. Це пояснює емоційну забарвленість характеристики, даної такому стану столиці: на думку Ф. Броделя, воно несе на собі «печатку викривленості, майже катастрофічної асиметричності»²²⁹. Париж, як потужний магніт, притягав до себе потоки людей та ідей: Північ vs Центр зумовив нерівномірність культурного простору країни. Не дивно, що поняття *Paris – terroir* (Париж – терруар, місцевість), яке передбачає закритість простору, поступається місцем поняттю *Paris – creuset* (горнило Парижа), що передбачає його відкритість і перемішування приток ззовні – людських, культурних, економічних.

Розвиток Парижа як глобального центру супроводжується, з одного боку, звуженням змісту культурних символів, а іноді і перетворенням їх у порожні етикетки. Цей ефект в художній формі показаний у романі Ж. Перека «Речі»: вулиці та пам'ятники міста не зупиняють погляду і перетворюються на непотрібні речі, подібно вороху одягу і предметів меблів, що з усіх боків оточують героїв²³⁰. З іншого боку, глобалізація Парижа означає просування столичної культури в усіх напрямках. Образно кажучи, Центр поглинає навколишній і навіть більш далекий простір. Саме тому В. Гюго писав, що «кордонів Парижа не вкажеш, їх немає. Він не тільки великий, він неосяжний»²³¹.

Лінгвісти вже не раз зображували на карті, як центральнофранцузькі форми, подібно до масляної плями,

²²⁸ Ozouf M. Composition française. Saint-Amand, 2009. P. 120.

²²⁹ Бродель Ф. Указ. соч. Т. 1. С. 270.

²³⁰ Перека Ж. Вещи // Французские повести. М., 1984.

²³¹ Гюго В. Отверженные: В 2 т. Т. 1. М., 1958. С. 524-525.

розтікаються по всьому простору країни і струмочками, і цілими потоками спрямовуються в різних напрямках, дроблячи і розбиваючи на частини ареали інших форм, що зустрічаються на їх шляху. В культурному просторі відбувається те ж саме.

Образ кругової або ступінчастої іррадіації явно проглядається в історико-культурних малюнках, зроблених Ж. Мішле в роботі «Картина Франції». Він включав в зону іррадіації Парижа не тільки прилеглі до нього території, але й інші міста, в тому числі великі і знаходяться від нього на значній відстані. Мішле писав про «пояси» Парижа як форпости його впливу – внутрішньому поясі (*première ceinture*), який Париж залучає в своє просування раніше за інших, – містах Руані, Ам'єні, Орлеані, Шалоні, Реймсі, і зовнішньому поясі (*ceinture extérieure*), що включає Нант, Бордо, Клермон-Ферран, Тулузу, Ліон, Безансон, Metz, Страсбург. «Вир національного життя, особливо інтенсивний на півночі. На півдні кола, які він описує, слабшають і розпливаються», – підсумовує Ж. Мішле²³². Концентричний спосіб цілком порівнянний з метафорою хвилі, прийнятої в лінгвогеографії: хвиля іррадіації розходить колами, як від кинутого у воду каменя (В. Шмідт, А. Мартіне). Хвилі культурної іррадіації, як і іррадіації мовної, мають неоднакову силу: по мірі віддалення від Центру їх інтенсивність зменшується. Ж. Мішле використовує й інший образ, також прийнятий у лінгвогеографії, – образ дороги, подорожі (Р. Шухардт). Пор. у Ж. Мішле: Париж «спускається по Роні до Марселя». Таким чином, іррадіація досягає нарешті Середземного моря – альтернативного Парижу культурного полюса. Підкорення Півдня ніби замикає коло і позначає повний триумф Центру, який поглинув весь простір Франції. Між тим це не зовсім так.

Францією середземноморське тяжіння повністю не втрачено, і Південь зберіг свою роль центру, правда, вже регіонального. Серед романських регіонів, які розцвіли під південним сонцем, є й ті, які в даний час належать до Франції. Це регіон Прованс/Окситанія, приєднаний до корони в XIII ст. у результаті альбігойських воєн; Руссільйон/французька Каталонія, приєднана в 1659 р. дипломатичним

²³² Michelet G. *Tableau de la France*. Paris, 1949. P. 85.

шляхом; Корсика, придбана у Генуезької Республіки і приєднана до Франції у 1768 р.

Крім полюсів Північ – Південь, на мапі Франції є й інші регіональні центри. Це Бретань (північний захід) і пов'язана з нею проблема кельтської ідентичності, Ельзас і частина Лотарингії, що тяжіють до германомовного ареалу, а також невеликий фламандський регіон на кордоні з Бельгією.

Будь-який периферійний ареал має свою специфіку, свою візитну картку, групу розпізнавальних ознак, нарешті, свою долю. Без хвилювання про жоден з них говорити або писати неможливо. Але в цій книзі хотілося б підкреслити інше: всі периферійні ареали мають загальні риси, які можуть бути систематизовані. Однією з класифікацій може бути наступна.

1. Насамперед, це мови і культури – «мости», що забезпечують безперервність мовного і культурного простору.

Не випадково територію Франції і навіть Романії порівнювали з різнобарвним килимом, відтінки якого непомітно переходять один в іншій, а жителів романських країн – з ланками ланцюга, в якій кожна людина розуміє сусіда зліва і справа²³³. Так, поступово окситанська мова²³⁴ все більше відходить від французької (обидві – галло-романські) і зближується з сусідньою каталанською, що входить до іберо-романської підгрупи (як іспанська, португальська, галісійська). Так само поступово з'являються і наростають культурні особливості, наприклад поширення кориди на Півдні Франції. В Авіньйоні вона ще не має кривавого характеру, це всього лише забава. В Німі, з наближенням до Іспанії, це вже справжня кориди, що закінчується смертю бика, а іноді і тореадора.

Або, наприклад, Корсика. Корсика має острівне положення і не становить суцільного килима з французькою культурою. Більш того, вона ніби утворює розрив в ланцюзі, але це розрив лише з одного боку. Води Середземного моря, що омивають Корсику з боку Франції, є кордоном між континентальним масивом, що представляє галлороманську групу, і островом. Між тим води, що омивають острів з боку Італії, різкої межі не утворюють: корсиканська мова/діалект

²³³ Paris G. Op. cit.

²³⁴ Терміни «окситанська» і «провансальська» мова тут вживаються як синоніми.

входить до італо-романської підгрупи. Частина її говірок примикає до говірок Італії, інша – до говірок Сардинії. Таким чином, образ килима не повністю виключається з асоціативного ряду метафор, що характеризують культуру острова. Крім того, острівне положення Корсики і велика віддаленість від Франції (180 км), ніж від Італії (80 км), не означає повної відсутності впливу Франції. Цей вплив існує і накладає свій відбиток на культуру острова, але він просувається не концентрично або східчасто, як в Окситанії, а стрибкоподібно – способом «парашютажа» (термін, прийнятий в лінгвогеографії).

Мова і культура Бретані, в V ст. привнесені бриттами з іншого боку Ла-Маншу на цю, колись кельтську, але в той час вже романізовану територію Арморіки, також є «мостом» між острівною і залишками континентальної кельтської культури.

2. Інтенсивна міжкультурна взаємодія і розмивання зовнішніх кордонів – особливість периферійних культур, тісно пов'язана з попередньою. Географічна структура Півдня Франції ніби сприяє стабільному і осілому способу життя його мешканців: гори облямовують регіон з трьох сторін. Він розташовується на піднесеній місцевості в межах трьох великих масивів – Піренеїв на південно-заході, Альп на сході, Центрального масиву на півночі. Однак і гори не завжди роз'єднують, адже через них проходять дороги і стежки. Принаймні, у Франції мови і діалекти перевалювали через гірські хребти. Так, у Піренеях сусідять окситанська, близька до неї каталанська і специфічна баскська культури. Через ці гори проходили багато доріг, у тому числі одна з найважливіших доріг Середньовіччя – шлях до монастиря Св. Якова Кампостельського, що знаходиться в Галісії (Іспанія). Цією та іншими дорогами з півночі на південь проходили тисячі прочан, торговців, воїнів і ремісників. Пересувалися і перемішувалися величезні маси людей, а разом з ними мовні особливості, ідеї і культурні цінності. Альпи також є «перехрестям культур», не випадково проект саме з цією назвою розроблявся в Університеті Гренобля у 90-х роках XX ст.

Моря теж не лише роз'єднують, але і об'єднують. Так, казки і легенди бриттів перетнули Ла-Манш разом з їх носіями і розвивалися на новій території – в Бретані. Через Середземне море і Іспанію середньовічний Прованс підтримував постійний контакт з

мусульманською цивілізацією, яка перебувала в той час на вершині своєї слави, і Сходом в цілому²³⁵. Куртуазна культура Півдня Франції зазнала впливу арабської витонченості: «Мешканці берегів Середземного моря – писав Ф. Стендаль, – провансальці дізналися від арабів про існування задоволень більш приємних, ніж грабіж, насильство і битви»²³⁶. Духовне, в тому числі релігійне, життя Півдня було сприйнятливим до впливу інших релігійних течій. Їх зустрічали з терпимістю, цікавістю і навіть інтересом. Так, в університетах Півдня могли викладати представники трьох конфесій: християнської, мусульманської та іудейської. Для середньовічного світу така широта поглядів була особливо знаменною.

Середземноморські острови, в тому числі Корсика, є особливим феноменом: через них проходять морські шляхи, що зв'язують різні країни і континенти. Культура Корсики об'єднує в собі властивості острівної середземноморської цивілізації і кількох культур, що панували тут у минулому, в тому числі італійських міст Генуї і Пізи. Є загальне в образі життя і традиційних професіях жителів Середземномор'я. Існують звичаї, загальні для Корсики та країн Магрибу – острова Джерба (Туніс) і прибережних районів Алжиру і Марокко. Серед них, наприклад, право на володіння деревами без права володіння землею, на якій ростуть ці дерева. Традиція кровної помсти також не є власне корсиканською. Вона довгий час зберігалася і на великих островах біля берегів Італії – Сардинії та Сицилії.

Можна сказати, що в периферійних регіонах існує явна тенденція до розмивання, нівелювання зовнішніх кордонів і тяжіння до суміжного ареалу. Правда, це проявляється не завжди, і міжрегіональна взаємодія в інших місцях не була мирною. Можна згадати Страсбурзькі клятви, які закріпили військовий союз двох братів, Карла Лисого і Людовика Німецького, проти третього брата Лотаря (842 р.) або статую матері в Страсбурзі, на чиїх руках два загиблих сина – один загинув за Францію, інший – за Німеччину. Перенесення в Страсбург Ради Європи і Європейського парламенту було не випадковим і символізувало новий тип взаємодії в цій зоні.

²³⁵ Мадоль Ж. Альбгойская драма и судьбы Франции. СПб., 2000. С. 42.

²³⁶ Стендаль. О любви // Собр. соч.: В 15 т. Т. 4. М., 1959. С. 519.

3. Драматизм емоційного життя можна вважати ще однією рисою периферійних регіонів. У ліриці провансальських трубадурів поєднувалися, здавалося б, непеєднувані мотиви: радість і страждання, гра і мрія, любов земна і духовна. Екзальтацію південнофранцузького дворянина, готового перейти «від цивілізації, сповненої радості, до фанатизму і тягот табору хрестоносців», підкреслював ще Ф. Стендаль. З середземноморських портів хрестоносці і паломники вирушали на Святу землю. Тут відбувалися диспути католиків Півночі і єретиків Півдня (катарів), що змінилися кровопролитними альбігойськими війнами. Пізніше, в XVI і на початку XVIII ст.²³⁷, саме Південь був одним з центрів французького протестантизму, в XIX і XX ст. він знову підтверджував репутацію непокірного краю і на хвилях окситанського «відродження» вимагав інтелектуальної незалежності.

Емоційне напруження відображається навіть у сприйнятті природи. Здавалося б, що може бути краще південного сонця? Провансальський поет Ф. Містраль присвятив йому справжній гімн *Grand souleu de la Provengo* (Велике сонце Провансу), в якому, однак, є такі рядки: «Твоє полум'я нас спалює»²³⁸. В іншому творі Ф. Містрала, поемі «Мірей», героїня гине, висушена безжальним сонцем. Найбільш контрастний варіант соняшників Ван Гога створений саме в Арле (Ваза з 12 соняшниками, 1889 р.). Особлива напруга відчувається і в оповіданні І. Буніна «Камарг: очі арлезіанки «дивилися як всередину себе, з тьмяною первісної знемогою»²³⁹. Образ парижанки був би, мабуть, іншим.

Емоційне напруження також відчувається і на Корсиці. Р.-Кс. Кюльолі підкреслює, що культура острова викликає протилежні почуття – сміх і плач, відчуття щастя і нещастя²⁴⁰. Це відобразили, і кожен по-своєму, Мірні, Мопассан і інші автори, що показали контрастність в характері корсиканців, що прагнуть до свободи і скутих між тим віковими традиціями вендети, яка принесла не менші руйнування, ніж війни за незалежність.

²³⁷ Стендаль Ф. О любви // Собр. соч.: В 15 т. Т. 4. М., 1959. С. 517.

²³⁸ Mistral F. Lis isclos d'or. Avignon, 1878. P. 2-3.

²³⁹ Бунин И.А. Камарг // Бунин И. А. Темные аллеи. М., 1990. С. 212.

²⁴⁰ Culioli G.-X. Complexe corse. Paris, 1990.

Високий емоційний градус відзначається багатьма дослідниками як характеристика бретонського пейзажу і бретонського фольклору, в якому немає веселих і радісних сюжетів, але є драматичні і трагічні ноти. Казки, легенди, пісні несуть суворий і навіть трагічний відбиток, що свідчить про могутність стихій – води, землі і вогню, могутність божественних сил і слабкості людини, фізичної чи моральної. Стародавні міста в одну мить йдуть під воду, золочені палаци перетворюються в руїни, прекрасні феї несуть страждання і смерть.

4. Захист своїх коренів, вимога незалежності, принаймні культурної, поєднуються з відштовхуванням впливу Центру і тенденцією до створення перегородок усередині країни. На Півдні Франції це неодноразово проявлялося, зокрема в рухах фелібризму (друга половина XIX ст.) і окситанізму (30-ті роки XX ст.). Фелібри – так називали групу провансальських поетів²⁴¹ – ставили своєю метою відродити провансальську мову і цивілізацію. На чолі руху був Ф. Містраль (1830-1914) – відомий поет, який отримав Нобелівську премію з літератури за поему «Мірей». Наведемо приклад з листування фелібрів з Ф. Містралем: «Що стосується вимови, не ставайте на точку зору французької мови. Робіть так, як ніби французька не існувала, і ви побачите, що наша традиційна орфографія – найпростіша, найраціональніша, сама етимологічна, сама латинська, що найбільш всього відповідає південному духу (*la plus conforme au génie méridional*)»²⁴². Підкреслення дистанцій з Північною Францією породжувало думки про середземноморську спільноту як її альтернативу. Ф. Містраль навіть заявив, що Південь був готовий утворити державу об'єднаних провінцій і висунув так звану «латинську ідею» – думку про заснування «сполучених штатів Середземного моря»²⁴³. Це означало віддалення принаймні на концептуальному рівні від Парижа і Північної Франції. Не дивно, що ідея була піддана критиці з боку влади і послужила приводом для звинувачень Ф. Містраля в сепаратизмі. Навіть якщо вважати ці

²⁴¹ Етимологія слова *felibrige* не зрозуміла. Відповідно до одного з трактувань, слово, можливо, походить з пізньолатинського *fellebris* – «(грудне) немовля», у свою чергу висхідного до *fellare* – «смоктати».

²⁴² *Correspondances de F. Mistral et Adolphe Dumas (1859-1861)*. Aix-en-Provence, 1959. P. 27.

²⁴³ Цит. за: Шишмарев В.Ф. Фредери Містраль // Шишмарев В.Ф. Избранные статьи: История итальянской литературы и итальянского языка. Л., 1972. С. 276.

звинувачення перебільшеними, вони свідчать про силу інтелектуального опору Центру, або про силу відштовхування.

Процеси відштовхування засвідчені і на Корсиці. Історія острова була сповнена трагічних подій: острів не раз піддавався набігам і захопленням і переходив з рук у руки. Важливою рисою самоідентифікації корсиканців є боротьба за незалежність, яка велася упродовж століть, і так і не була досягнута (якщо не рахувати короткого періоду 1755-1768 рр.). Це пояснює напруга, з якою жителі острова переживають свою історію. Вона проявляється у повсякденному і політичному житті, фольклорі та колективних уявленнях. Корсиканські пісні настільки мелодійні, що здається, що в них повинна йти мова тільки про кохання, насправді ж вони частіше оповідають про пам'ять і помсту. Це *vocero* (жіночий плач про загиблого, що закликає до помсти), *paghella* (чоловіче багатоголосся в пам'ять про криваві події минулого) і навіть деякі колискові пісні, в яких дитині передається пам'ять про трагічні епізоди в житті сім'ї (*Nanna di Pallesca*).

Нівелювання регіональної культури, що відбувається в даний час під впливом загальнофранцузької моделі, сприймається жителями острова несхвально. Все це вносить додатковий відтінок в гострі переживання ідентичності та неприйняття культурного тиску. Не акцентуючи тут на цих непростих питаннях, згадаємо тим не менш проблему автономізму і навіть сепаратизму, факти вибухів і підпалів, що мають на меті змусити некорсиканців покинути острів²⁴⁴.

5. Ще однією характеристикою периферійних регіонів може бути акцентування свого минулого як найважливішої референтної точки. Не випадково стародавні пісні вважаються на Корсиці та в Окситанії «священними» і часто виконуються в церквах.

Ось що писав поет А. Дюма Ф. Містралю: «Ми пишемо так, як писали трубадури XII, XIII і XIV ст. <...□ ми пишемо так, повторюю <...□ тому що старі трубадури писали так само. Нащо переривати всякий зв'язок, знак поваги до наших шанованих предків?»²⁴⁵. Не дивно, що сучасники дорікали фелібрам в консерватизмі. Між тим культурне минуле Провансу було дуже значним, щоб його можна було

²⁴⁴ Ле Руа Ладюри Э. История регионов Франции. М., 2005. С. 219, 225, 227.

²⁴⁵ Correspondances de F. Mistral et Adolphe Dumas (1859-1861). P. 27.

відставити в сторону і почати все з чистого аркуша. Дослідники, що займаються Середземномор'ям, підкреслюють особливу роль культурної пам'яті на всіх узбережжях. Корсиканець Ж.-Л. Андреані згадує духовну середземноморську єдність, про яку «навіть не підозрюють жителі інших регіонів», і про «середземноморське диво» – здатність кожного з середземноморських народів зберегти свою ідентичність, незважаючи на всі перипетії історії²⁴⁶.

Між тим і інші, не тільки середземноморські, регіони характеризуються особливим ставленням до свого минулого. Місцеві традиції займають важливе місце серед маркерів регіональної ідентичності, виділених Ю. Р. Єсіною для двох різних регіонів Франції (Вандея, Руссильон), водночас пам'ять про Вандейські війни у відповідному регіоні є ключовим маркером²⁴⁷.

Сприйняття минулого і своїх коренів як головної референтної точки і опори ідентичності супроводжує регіональні рухи, і культурні, і політичні, більш стерті або більш гострі, в Бретані і Ельзасі.

Ці особливості важко піддаються систематизації, мають відносний характер і дуже важливу функцію: вони підтримують культурний плюралізм і можливості інших шляхів розвитку, які не збігаються або навіть є альтернативними Центру як в культурному, так і в суспільно-політичному (а іноді і геополітичному) значенні.

Не випадково пропозицію Н. Саркозі про створення Середземноморського союзу (*Union méditerranéenne*), зроблена у 2008 р., викликала неоднозначну реакцію з боку Німеччини.

Політики побачили в ній загрозу ролі Європейського союзу і балансу сил в Європі. Втім, це вже інша тема.

3.3. Простір, що «переживається» vs простір, в якому «живеться»

Українські еквіваленти «простір, що проживається/жилий/що переживається» належать до одного поняття і одного французького терміна – *espace vécu*, який використовували у своїх працях М. де

²⁴⁶ Andreani j.-L. Comprendre la Corse. Paris, 2004. P. 31.

²⁴⁷ Есіна Ю.Г. Показатели идентичности в региональной культуре Франции (Вандея, Руссильон): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2011.

Серто, Р. Башляр, П. Рікер та інші французькі автори. Серед українських аналогів, запропонованих різними перекладачами, кращим є все ж останній – «простір, що переживається», оскільки він повніше відображає емоційний аспект, що міститься у французькому слові.

Р. Башляр вживав цей термін не в однині, а у множині для позначення просторів, цінних для людини, пов'язаних з світом мрій та образів, захищених від ворожих сил, і тому «щасливих» (*espaces heureux*). Серед них ящик, скриня, шафа (вмістище речей), гніздо, раковина (вмістище живих істот), кімната, будинок – місця людини. Філософ бачив у будь-якому вмістилище «початковий принцип раковини» і більш складний принцип будинку: «будь-який воістину жилий простір несе в собі сутність поняття вдома», «уява працює в цьому напрямку, коли ледь лише здобуто який-небудь притулок... зводить «стіни» з безтілесних тіней, підбадьорює себе ілюзією захищеності або, навпаки, тремтить за товстими стінами, сумнівається в міцності міцних загороджень». Стіни, або межі, відіграють, безперечно, важливу роль у захищеності простору, але Р. Башляр зазначає і внутрішні сполучні сили – «сили тяжіння» або «сили відштовхування»²⁴⁸.

З урахуванням цієї концепції розглянемо особливості сприйняття франкомовних просторів різних рівнів: 1) франкофонії як цілого; 2) національної держави (Франції); 3) внутрішніх територій Франції (на прикладі окремих регіонів).

Почнемо з франкофонії як сукупності держав, де вживають французьку мову в різних функціях, і сукупності людей, які її використовують. Виявляється, що саме духовна спільність є центром тяжіння всього простору. Наведемо висловлювання відомих діячів франкофонії: «Ми – слуги французької мови – безумці, бійці, піхотинці» (Елен Каррер-д'анкос, постійний секретар Французької академії). «Франкофонія – це сад з 5 тисяч троянд, різних і чимось схожих» (алюзія на «Маленького принца» А. де Сент-Екзюпері. Вислів М. Стенхарт, президента Американської асоціації викладачів французької мови)²⁴⁹. «Нам потрібно не тільки говорити французькою,

²⁴⁸ Башляр Г. Поэтика пространства. С. 22, 24, 26.

²⁴⁹ З усних виступів на XI Міжнародному конгресі викладачів французької мови (Атланта, 2004 р.).

але ще і ще раз говорити французькою» (філософ, поет, перший президент Сенегалу Л.-С. Сенгір)²⁵⁰. За цими цитатами не можна не помітити емоції, пристрасті, гостре відчуття приналежності до єдиного культурного простору.

Франкофонія не має чітко окреслених меж, але має центр тяжіння і в деяких випадках відштовхування – це референтна французька мова і культура, дистанції з якими встановлюються в кожному конкретному регіоні. Встановлення дистанцій має констатуючий (усвідомлення розбіжностей) або оціночний характер: стійка – нестійка, позитивна – негативна оцінка. З цієї точки зору ситуації в різних франкомовних регіонах – неоднакові. І все ж у франкофонії в цілому є шанс вийти за межі свого регіону, відкрити світ і більш широке культурне поле. Стадіальне розширення простору дуже добре ілюструє наступний вислів Л.-С. Сенгора: «У що я вірю. По-перше і в цілому – в негро-африканську культуру, тобто в негритюд, в його вираження в поезії і в мистецтві. <...□ Я вірю в універсальну цивілізацію»²⁵¹.

Звернемося до Франції як національної держави. На відміну від франкофонії кордони у Франції є, як і їх конкретно-чуттєве сприйняття. На початку цього параграфа ми вже зверталися до образу досконалої геометричної фігури шестикутника (*hexagone*), який символізує Францію у виступі політика, газетної статті, словника або навіть звичайної мови. Між тим картинка зовсім не така однозначна, як здається на перший погляд. Скільки у Франції кутів? Шість, вісім, десять? Насправді налічується чимала кількість інтерпретацій – від кола до квадрата через цілу серію багатокутників (навіть називають число 100). Так, образ кола (*tour, ronde, circuit*) засвідчене у французьких казках, висловлюваннях Карла IX, Катерини Медичі, в назві знаменитої велогонки (Tour de France); образ квадрата (*pré carré*) – у Людовика XIV і архітектора Вобана (див. вище). Прагнення укласти країну у вдосконалі і прості геометричні фігури було тим сильніше, чим більше зміцнювалося держава. Образ шестикутника є досить пізнім (він з'явився в XIX ст.), і якийсь час його сприймали

²⁵⁰ Senghor L.S. Ce que je crois: Négritude, Francité et Civilisation de l'Universel. Paris, 1988. P. 195.

²⁵¹ Там само. P. 231.

критично: писали про те, що шестикутник Франції – нерівний, межі – розірвані, абсурдні, що не відповідають величі Франції. Наприкінці ХІХ ст. з'явилися позитивні характеристики цієї форми. У 1887 р. Ф. Бюїссон, діяч Третьої республіки, вимовив фразу, яка стала класичною: «Шестикутник окреслює національну територію Франції» і рекомендував викладачам на самому першому уроці позначити вершин цього шестикутника, підтверджуючи тим самим його межі (особливо важливим на той час вважався кордон з Німеччиною). Були і відступи від цього образу. Так, наприклад, у Географічній енциклопедії 1950 р. читаємо: «Франція має майже правильну геометричну форму: у ній можна побачити восьмикутник, з чотирма сторонами поверхні суші й чотирма сторонами поверхні моря»²⁵².

Таким чином, можна говорити про міф шестикутника або будь-яку іншу пропорційну геометричну фігуру, яка відображала б прагнення до завершеності, впорядкованості і рівноваги. Кількість кутів змінювалося, проте будь-яка правильна форма створювала і створює враження стабільності та надійності, рівноваги і захищеності.

Тепер спробуємо уявити не територію Франції, а її пейзаж. Згідно з матеріалами Ф. Кашен, «типовий» французький пейзаж є кліше: злегка хвиляста, в'ється дорога, сільська дзвіниця в глибині, ряд дерев, за якими видно поле²⁵³. Цей пейзаж – не величний, не барвистий. Тут немає сильних емоцій, які виробляють, наприклад, види високих Альп або пишність Середземного моря. Їх писали художники, але не вони виникають в пам'яті як типові. Спливають у пам'яті картини школи Барбізона (Ж. Дюпре, Т. Руссо), Коро, Моне, Піссаро, Сезанна. Ці пейзажі викликають тихе, спокійне почуття. Типовий пейзаж – приручений і «одомашнений», він відображає гармонію між людиною і середовищем її проживання. Це – сільський пейзаж, апелюючи до коріння, але це і природа енциклопедії, перетворена людьми і технікою, де все оброблено, посаджено, освоєно. Не випадково ця мирна картина, як установчий міф, використовується у передвиборних плакатах (наприклад, Ф. Міттерана, Н. Саркозі). Незважаючи на свою впізнаваність, це все ж не конкретний пейзаж, а декорація, що гарантує стабільність, нагадує про

²⁵² Weber E. L'Hexagone // Les lieux de mémoire / Dir. de P. Nora :En 3 vol., 7 livres. Vol. 2. Livre 2. P. 98-99.

²⁵³ Cachitl F. Le paysage du peintre // Ibid. Vol. 1. Livre 1. Paris, 1984. P. 435-483.

витоки, про центральне місце національної історії і має елементи абстракції. Антитезою цього абстрактного початку є регіональна культура Франції – культура внутрішніх регіонів країни (у Франції їх 27, з них в метрополії – 22), за визначенням М. Озуфом, «рясна і непроста»²⁵⁴. Саме почуття та емоції, що пронизують культуру регіонів, дозволили їм зберегти своє неповторне обличчя. В якості прикладу розглянемо один з регіонів Франції – Бретань, розташовану на північному заході країни²⁵⁵. У трактуванні М. Озуфа, з усіх регіонів Франції саме Бретань справила найбільший опір нівелючому впливу Центру: цьому спрощенню «бретонська особистість протиставила свою легендарну впертість»²⁵⁶. Риса характеру, підкреслено емоційно забарвлена (саме впертість), виявляється вирішальним фактором збереження місцевої культури. Регіональний пейзаж – це не врівноважений, декоративний образ, а повне емоцій зображення найбільш специфічних куточків, екстремальних природних явищ, неприборканої стихії. На відміну від «національного» пейзажу тут відчувається не стільки людська присутність, скільки присутність інших, вищих сил: «Холодний вітер наповнений... бризками і сумом, – писав про рідну йому Бретань Е. Ренан, – коли він піднімається, душа підноситься до думок про інше; вересові зарості надають всьому однаковий колір; майже завжди сіре море згинається на горизонті півколом і зітхає»²⁵⁷. Вітрам і негоді протистоїть образ дому, домашнього вогнища. Наведемо в якості прикладу уривок з легенди із збірки бретонської народної поезії *Barzhaz Breizh*, складеної Т. де ля Вільмарке: «Одного разу, коли пустельник спав у своєму будинку, у двері тричі постукали: «Добрый відлюднику, відкрийте двері. Я шукаю притулку. Завиває холодний вітер, він дме з країни Франків: це час, коли домашні і навіть дикі тварини вже не бродять там і сям. Дме крижаний вітер і з боку моря; перебувати на вулиці неможливо. «Хто стукає в мої двері опівночі і хто просить увійти?» – «Бретань мене добре знає; мене звати *Lez-Breiz* <...□. Франки мене обезголовили, а <...□ ви можете поставити голову на місце...». Пустельник впускає

²⁵⁴ Ozouf M. Op. cit. P. 13-14.

²⁵⁵ Бретонська мова належить до кельтської групи. В даний час витісняється французькою мовою з місцевими особливостями.

²⁵⁶ Ozouf M. Op. cit. P. 15.

²⁵⁷ Шюре Е. Великие легенды Франции. М., 2003. С. 176.

духа Lez-Breiz, якого чекають подальші випробування. Кінець випробувань поклала Жінка в білому: «Вона подивилася на нього і заплакала: «Ліз-Брез, мій любий сину, це ти! Іди сюди, я звільню тебе від твоєї ноші, я розріжу твій ланцюг золотими ножицями. Я твоя мати, свята *Anne d'Armor*»²⁵⁸. В цій легенді зустрічаються два захисника Бретані – історичні персонажі, за життя розділені століттями. Це «Сокира Бретані» (Lez-Breiz) – Морван, віконт де Леон, який жив у IX ст. і бився проти Людовика Благочестивого, сина Карла Великого, і Анна Бретонська (*Anne d'Armor*), що жила в кінці XV – початку XVI ст., двічі королева Франції і улюблена герцогиня Бретані, яка намагалася зберегти її незалежність.

Як видно з контексту, будинок – це притулок не лише від негоди, але і від життєвих бур і катаклізмів історії. Традиційний бретонський будинок має товсті стіни, бретонський замок (*manoir breton*) – ще й суцільну кам'яну огорожу, а в деяких випадках житла мають додатковий захист. Так, у містечку *Menheam (côté Kerlouan)* в якості природного зміцнення використовуються природні валуни, між якими ставиться будинок. Такий будинок цілком порівнянний з «раковиною» Р. Башляра як квінтесенцією захищеності і зосередженості.

Подібна символіка будинку виявляється в інших регіонах Франції. Звернемося, наприклад, до Ельзасу – землі, яку упродовж століть змагалися Франція і Німеччина і яка часто переходила з рук у руки. Жителі багато разів змінювали свою приналежність, і образ своєї землі, свого будинку став символом власної регіональної ідентичності, відмінної від ідентичності і французів і німців. Ось що пише про архетиповий ельзаський будинок дослідник Ф. Рафаель: це – будинок, що стоїть в темному лісі, на схилі гори, укритий від вітру, між полем і струмком. У нього дах з широкими бортами, який може витримати сніг, з нахилом, щоб витримати бурю». Ф. Рафаель вважає, що ця ідилічна картинка загубленого дому не є завжди простою: внутрішнє напруження, що протиставляється іншим культурам, не завжди є конструктивним²⁵⁹. Можна згадати і корсиканський будинок-фортецю: низькі двері і вікна, вхід, в який може увійти тільки один чоловік,

²⁵⁸ Viuemarkue Th. de la. Barzhaz Breizh: Trésor de la littérature orale de la Bretagne. Spezet, 2008. P. 175-177.

²⁵⁹ Raphael F. Revendication identitaire d'une minorite et ambiguïté du cultedes racines // Ethnologie française. 1988. Vol. XVIII. N 2. P. 142-145.

розташований іноді на висоті 3-4 м над рівнем землі. В такий будинок можна потрапити тільки по драбині, яку кожен раз піднімають і опускають²⁶⁰.

Конструкції будинків – різні, а зміст один – збереження тепла та надійності у ворожому навколишньому світі. Різні іпостасі ідилічного будинку відображають особливості кожного регіону, але в цілому відповідають первообразу, про який писав Р. Башляр: будинок «загартовує випробування», «у старому будинку, в рідному домі відчуваємо себе безпечніше, спокійніше, ніж у будинку, загубленому серед міських вулиць, де ми знаходимо короткочасний притулок»²⁶¹.

Межі та центри є найважливішими компонентами культурного простору. Межі формуються і змінюються на стику взаємодії центрів тяжіння, розтягуючись в буферні зони і формуючи центральні та маргінальні (периферійні) ареали, які в історичній перспективі можуть мінятися місцями. Кожен периферійний регіон – по-своєму унікальний, але існують і загальні закономірності їх розвитку.

Дихотомія Північ – Південь – найважливіша бінарна опозиція в мовному та культурному просторі Франції. Вона сформована навколо двох центрів тяжіння, Парижа і Середземного моря, що впливають на навколишній простір різною мірою. Культурний ареал Середземномор'я з часом втратив роль глобального культурного центру, в той час як Північ, колись регіональний центр, став Центром глобального характеру. Послідовне посилення – глобалізація – Париж, що «поглинає» простір і поширює свою культуру у всіх напрямках як універсальну, супроводжувалося одночасним ослабленням – регіоналізацією – впливу Середземномор'я. Вплив Середземного моря, нехай ослаблений і локалізований, поєднується з відштовхуванням іррадіації Парижа і виступає як альтернатива загальнофранцузької культури в більш стерту (Окситанія; французька Каталонія) або в більш різкій формі (Корсика). Якщо Париж можна назвати центром культурного тяжіння, то Середземне море є і центром тяжіння і центром відштовхування.

Регіональні центри іррадіації мають й інші ареали Франції (Бретань, Ельзас та ін), водночас глобальний і регіональні центри

²⁶⁰ Andreani J.-L. Op. cit. P. 49.

²⁶¹ Башляр Г. Поэтика пространства. С. 55.

виявляють принципову типологічну відмінність. Перші є тільки центрами тяжіння, оскільки прагнуть завойовувати і приєднувати. Другі можуть бути і центрами тяжіння (більш вузької локалізації), і центрами відштовхування, оскільки прагнуть захистити і зберегти. Вони встановлюють великі або менші «перегородки» – дистанції з вогнищем, звідки виходить загроза їх самобутності, і в тій чи іншій мірі зближуються з зовнішніми ареалами. Водночас протестна пам'ять і недовіра до «чужого» поєднуються з почуттям ліктя відносно родича і земляка, прихильністю власним корінням і традиціям, і з великою часткою емоційної напруги. Емоційне ставлення мовців до своїх регіонів може бути основою однієї з просторових класифікацій. Принцип укріпленого будинку-раковини є ближчим всього до простору внутрішніх регіонів Франції. Захищені уявними стінами, населені конкретно-чуттєвими образами природи, історії й легенд, вони найбільшою мірою володіють зв'язуючою функцією. Ці простори прямо продовжують низку «улюблених» місць проживання, виділених Р. Башляром: раковина, кімната, будинок, внутрішній регіон. Простір Франції як національної держави сприймається абстрактно. Він теж асоціюється з мотивом спокою і захищеності, але в узагальненій формі зі завершеною геометричною фігурою. На рівні франкофонії ідея кордонів взагалі зникає, простір відкривається, і структура регіону підтримується тільки його внутрішніми зв'язками: процесами тяжіння і відштовхування, дистанціями, які встановлюються щодо референтної французької мови і культури Франції. Ці ареали не розділені непрохідним кордоном, вони проникають або навіть накладаються один на одного. Людина «переживає» різні типи взаємодій, «проживає» в більш замкненому або більш відкритому просторі. У різних ситуаціях, а іноді і одночасно вона може відчувати себе а) представником одного з регіонів Франції; б) французом – представником Франції в цілому; в) франкофоном – представником великої спільноти, об'єднаної французькою мовою. Саме тому регіон – це не тільки географічний простір, мовний масив або адміністративна або політична одиниця, але разом з тим, а може бути, перш за все, це «простір, що переживається», або «місце людини».

РОЗДІЛ 4

СТАНОВЛЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ У ФРАНЦІЇ

Проблема мовної стратифікації у Франції є предметом безперервних обговорень у французькій лінгвістиці, які ведуться за трьома напрямками, на які вказує М.А. Бородіна [1, с. 29]. Це, по-перше, стратифікація мов у Франції, де все населення говорить французькою мовою як офіційною, національною та загальнодержавною, але в ряді мікрозон поширені місцеві мови і діалекти, по-друге, стратифікація французької літературної мови, діалектів у Франції і, по-третє, французька мова в інших зонах її поширення (Бельгія, Швейцарія, Канада).

Особливої уваги, на наш погляд, вимагає в руслі другого напрямку вивчення співвідношення діалектних і регіональних мов. Діалекти як явище, що склалося в минулі епохи (у Франції це XII - початок XIV століття), поступово деградували, перероджуючись до рівня *патуа*, тобто, як зазначає М.А. Бородіна, «в останній чверті XX століття мова не може йти про діалекти, явище в цілому властивому іншій історичній формації, від якої в силу різних умов прямих доказів (записів) діалектної мови не залишилося зовсім або залишилися поодинокі свідчення. Ми присутні зараз при трансформації колишніх діалектів в місцеву регіональну мову як одну з характеристик регіону. Це проблема номер один мовної ситуації сучасної Франції» [1, с. 30].

Ален Віо (Alain Viaut), професор, керівник наукових програм в Університеті ім. Мішеля Монтеня в Бордо, зазначає, що термін «регіональна мова» з'явився і увійшов в офіційне вживання у Франції в 1960-і роки. Поняття «регіональна мова» тісно пов'язане з поняттями «говір» і «діалект», але «говір», вважає А. Віо, має негативну конотацію і вживається у Франції з XVI століття для позначення історичних різновидів романських мов. Незважаючи на відтінок застарілості, термін «говір» вживається досі, наприклад, стосовно до окситанської.

Що стосується інших регіональних мов, на даний момент практично немає відомостей, що підтверджують, що вони іменуються «говір». В основному слово «говір» стосується в наші дні діалектів лангдойль (поширених в північній частині Франції), а також діалектів окситанського і франко-романського комплексу. У 90-і роки XX століття були проведені соціо-лінгвістичні дослідження «Окситанська мови в масштабі регіону або департаменту». Як з'ясувалося, термін «говір» до сих пір часто вживається для позначення місцевих різновидів окситанської [2].

Термін «говір» вживався французькими лінгвістами до 1950-х років, потім він (за рідкісним винятком) була витіснений поняттям «регіональна мова», що отримав офіційний статус, увібравши в себе семантичні компоненти терміна «говір», а також отримав зв'язок з діалектами, які мають обмежену територію поширення.

За твердженням А. Віо, «регіональна мова» може фігурувати як офіційний переклад терміна «говір», оскільки останній з працею вписується в юридично-правову сферу, яка виключає оціночні семантичні компоненти.

На початку XX століття у Франції почали різко викорінювати регіональні мови на користь французької мови. До цього, понад три з половиною століть, французька мова вже вважалася єдиною офіційною мовою цієї країни, проте французький уряд ставився до місцевих мов толерантно. Але на початку минулого століття посилилася політика централізації французької держави, що послужила поштовхом інволюції локальних мов цієї країни.

У 1905 році уряд Третьої французької Республіки прийняв закон про відділення церкви від держави, щоб позбавити католицьке

духовенство політичної влади, особливо сильного в провінціях. Було вирішено ввести заборону регіональних мов на користь французької, оскільки духовенство спілкувалося з паствою і реєструвало записи актів народження, шлюбу і смерті місцевими мовами, а також люто протистояло республіканським ідеям епохи Просвітництва. На той час, завдяки королівському указу Франсуа I, прийнятому в 1539 році, французька мова вже мала статус офіційної мови, але обов'язкове і безапеляційне застосування цього декрету відбулося лише в 1905 році.

Виконання завдання викорінення місцевих мов було покладено на шкільних вчителів, прозваних в той період «чорними гусарами Республіки». «Чорні» – оскільки в школах вони носили одяг чорного кольору. «Гусари» – в зв'язку з агресивним завзяттям у виконанні цього завдання. У підсумку, така практика породила ціле покоління французьких громадян, які соромляться своєї місцевої культури, мови своїх предків.

Офіційна французька мова до організації заборони на використання місцевих мов, безконфліктно співіснувала з іншими регіональними мовами цієї країни близько 370 років. Якщо до 1905 року регіональні мови могли застосовувати приблизно 80 відсотків французьких громадян, то в нинішній час місцеві мови може вживати лише близько 5 відсотків французів (можливість використання цих мов ще не говорить про їх реальну практику у всіх сферах сучасного життя). Але яка ефективність використання місцевих мов в нинішній час, з повноцінного розвитку яких випав величезний часовий відрізок довжиною в більш століття? Адже за цей період на офіційній мові створено величезний пласт художньої, наукової і іншої літератури, а також документація, архіви та інше.

За однією версією, історія зародження Франції налічує понад 1000 років, якщо відштовхуватися від царювання короля Гуго Капета (987-996). Інші історики ведуть відлік від царювання короля франків Кловіс (Хлодвіг I, 481-511), а це майже 1 500 років. Після Першої французької революції (1789) у політичному устрої Франції було правління п'яти республік, у кожній з яких була своя конституція. Перша республіка (1792-1804), Друга республіка (1848-1852), Третя республіка (1870-1940), Четверта (1946-1958), П'ята республіка з 1958 року править досі.

За період після Першої французької революції в цій країні відбулися два повалення республік. Перше захоплення влади був проведено Наполеоном I, він скинув Першу республіку і встановив імперський період (1804-1815). Його племінник Наполеон III скинув Другу республіку і реставрував імперське правління (1852-1870). У Франції існував і профашистський режим (1940-1945) під час окупації гітлерівської Німеччини. Як видно, розвиток Франції не був завжди лінійним, але її правителі в своїх рішеннях і управлінні завжди прагнули створити централізовану державу, в тому числі і в період становлення французької демократії, яка налічує 230 років.

Проте перші заходи щодо децентралізації з'явилися в 1956 році і були пов'язані зі створенням адміністративних районів, але без права проводити на місцях вибори префектів (аналог губернаторів). На ці посади призначення виходило тільки від міністра внутрішніх справ. Лише з 1986 року французькі регіони (в той період їх було 22, тепер 11) отримали можливість проводити вибори на посади президента і членів парламенту регіону. Вибір на посаду префекта продовжує залишатися за центральною владою.

4.1. Нинішній стан регіональних мов Франції і тенденція до їх відродженню

Після Другої світової війни деякі французькі громадяни продовжують вживати місцеві мови, але в основному в сільській місцевості. Така практика все ще вважається негативною і розцінюється як ретроградна і антиреспубліканська. Але відродження почуття приналежності до локальних культур, крім загальної французької культури, вже стало проростати в суспільстві, як трава крізь асфальт.

Поза державною системою освіти стали створюватися школи першого циклу навчання (від 7 до 11 років), де крім вивчення предметів офіційною мовою освоювалися і регіональні мови. Виникли націоналістичні і незалежні рухи за збереження і розвиток місцевих культур, хоча їх роль досі залишається малозначимою. За винятком Корсики, де рух за здобуття самостійності і надання корсиканській

мові офіційного статусу все ще має велику політичну вагу всередині цього регіону.

Почуття причетності до місцевих культур призведе до створення яскравих, важливих з туристичної, економічної й культурної точок зору фестивалів місцевих культур, найчастіше музичних. Найбільш цікавим з них є міжкельтський фестиваль у французькій Бретані *Interceltique de Lorient*. Він щорічно проходить в портовому місті Лорьян. Цей захід зародився в 1971 році і поступово переріс у велику культурну подію Франції, яка транслюється по національному телебаченню. У 2017 році його відвідали 750 тисяч чоловік. Слід зазначити, що на цьому фестивалі кількість відвідувачів, які знають бретонську мову, складає меншість.

Сьогодні у Франції продовжує відновлюватися інтерес до відродження практики місцевих мов, навіть якщо він все ще залишається дуже слабким. Це також продиктовано інтересом мовних меншин проти «економічного реалізму» з його стрімкою глобалізацією. У 1992 році Євросоюз прийняв Хартію регіональних мов. Франція підписала 39 з 98 статей цього документа, але поки не ратифікувала його, оскільки ратифікація зобов'язує внесення поправок про статус регіональних мов в діючу конституцію країни. І все ж регіональні мови Франції хоча б стали вважатися її спадщиною в зв'язку з поправкою Конституції від 23 липня 2008 року.

Нині у французькій державі на рівні освіти спостерігається прогрес в питанні перегляду ставлення до регіональних мов. Тепер місцеві мови можуть бути обрані в якості живих мов на ступені бакалаврату (fr. *BAC*). Правда, тут варто внести уточнення. На цьому іспиті регіональна мова не може бути обрана в якості першої основної іноземної мови, оскільки список основних іноземних мов обмежений. Але регіональну мову можна вибрати або другою, або третьою живою мовою при здачі цього іспиту, що приносить істотні бали до загальної суми кінцевого бала. Варто зауважити, що місцеві мови не завжди викладаються в школах, учні можуть вивчати їх за допомогою інтернету і через інші ресурси навчання. І мотивація для цього є...

В кінці 1990-х років НВО «Європейське бюро з маловикористовуваних мов» (1982-2010), створене за сприяння Європарламенту для вивчення ситуації з регіональними мовами в

Європі, визнано за Францією наявність наступних регіональних мов: бретонська, каталанська, корсиканська, креольський, ельзаський, баскська, люксембурзько-мозеллянська, нідерландсько-фламандська, окситанська мови і мови ойль. Тільки опозиція до визнання регіональних мов у французькому суспільстві, на жаль, все ще залишається сильною.

4.2. Про стан окситанської мови в найбільшому регіоні Франції – Окситанії

У минулому році в зв'язку зі злиттям 22 регіонів (тепер їх 11) з'явився новий регіон, який отримав, завдяки опитуванню населення, історичну назву – Окситанія. У Франції фахівці відзначають близько 5% активних носіїв окситанської мови. Швидкість виродження цієї мови перевищує швидкість її трансляції нащадкам. Однак вона є меншою порівняно з регресом місцевих мов, наприклад, в регіонах Бретань і Прованс.

Якщо у Франції поки не спостерігається великої затребуваності регіональних мов, не дивлячись на їх деяке перезавантаження,

сьогодні відзначається зростаючий інтерес до місцевих культур. Це відбувається через інтерес до історії, національного способу життя, музики, перекладеної регіональної літератури та ін. За цим інтересом далеко не завжди стоять знання і практика регіональної мови. І це факт. Інша цікава деталь: опитування людей, які проживають в лінгвістичній зоні Окситанії, яка виходить за межі Франції, виявило 80 відсотків носіїв окситанської мови, що мають сприятливе ставлення до навчання окситанською мовою на всіх рівнях системи освіти.

З'явилося нове покоління реокситанізованих молодих людей. Це в основному вихідці з сільської місцевості або представники міських культурно розвинених кіл з вищою освітою. Статистика за 2000/2001 навчальний рік показує, що 71 912 осіб в системі французької освіти навчалися окситанською мовою. Знадобилося три покоління, щоб нівелювати психологічний шок, отриманий від активного винищення регіональних мов в першій половині ХХ століття.

Сьогодні такі нові адміністративні регіони як Окситанія, Нова Аквітанія, Прованс – Альпи – Лазуровий берег (південна частина останніх двох регіонів входить в лінгвістичну зону Окситанії) розробили політику на користь окситанської мови і культури, а також – так званої культури Ок. Такий курс складається в допомоги навчання цій мові і її широкого використання в суспільстві, а також підтримці культурних рухів, преси, публікацій, громадських телевізійних програм окситанською мовою і створення робочих місць для обслуговування лінгвістичної зони Окситанії.

Майбутнє окситанської мови

Провансальський лінгвіст Домерг Сумьєн описав два сценарії недалекого майбутнього окситанської мови.

Песимістичний сценарій. Окситанську мову перестають використовувати у Франції і державі Монако, яка теж входить в лінгвістичну Окситанію. Ця мова, як есперанто або латинь, виявляється в шарі маргінального культурного аспекту, тобто, поза життям. Її використання стає марним, ультра-теоретичним. У прикордонному з Францією італійському регіоні Валь-д'Аоста, який теж входить в лінгвістичну Окситанію, з'явиться ультра-місцева версія окситанської мови, і вона буде виживати дуже складно. У прикордонній з гірської частиною Франції каталонською долиною

Валь-д'Аран на півночі Іспанії ця мова збережеться. Вона може стати єдиним функціональним стандартом окситанської мови, але на неї будуть впливати дві офіційні мови Іспанії – каталонська і кастильська.

Оптимістичний сценарій (якщо станеться гармонізація окситанської мови). У Франції та Монако окситанська мова пручається своєму заміщенню іншою мовою. Реалізується стратегія відродження мови. Мова підвищує свої функції в сімейному і суспільному окситанському середовищі, в галузі освіти. У регіональних державних структурах, економіці починає створюватися документація цією мовою. ЗМІ використовують цю мову. Зростає потреба в створенні стандарту цієї мови на базі помірною використання її багатоетнічних варіацій. В Італії окситанська мова альпійської зони пручається своєму заміщенню іншою мовою. Вона бере участь у створенні стандарту окситанської мови. Окситанська мова набуває нових функцій на півночі Іспанії (Валь-д'Аран). У цій зоні відбувається формування стандарту цієї мови поряд з розвитком стандарту окситанської мови у французькій зоні. Ці мовні зони зближуються.

За даними Міжнародного товариства лінгвістики або Літнього інституту лінгвістики (SIL International), окситанська мова знаходиться на рівні 6b (мова насилу). Ця мова ще в якійсь мірі використовується всіма поколіннями, але вона втрачає своїх користувачів. Однак, за умови активних заходів відродження та передачі цієї мови на рівні сім'ї, є тенденція до відновлення та її розвитку молодим поколінням.

4.3. Пікардійська мова. Проблема мовної стратифікації

Слід зазначити, що питання формування регіональних мов ще недостатньо вивчені. Характеристика тієї або іншої регіональної мови, очевидно, вимагає враховувати такі важливі фактори, як територіальний та історичний: наскільки чітко окреслено простір регіональної мови, в який період сформувалася кожна регіональна форма і т.д. Ці та інші питання стоять перед вченими, що займаються проблемою мовної стратифікації в сучасній Франції.

Проблема мовної стратифікації у Франції є предметом безперервних обговорень у французькій лінгвістиці, які ведуться за трьома напрямками, на які вказує М.О. Бородіна²⁶². Це, по-перше, стратифікація мов у Франції, де все населення говорить французькою мовою як офіційній, національній та загальнодержавній, але в ряді мікрозон поширені місцеві мови і діалекти, по-друге, стратифікація французької літературної мови, діалектів і проміжних мовних станів у Франції і, по-третє, французька мова в інших зонах її поширення (Бельгія, Швейцарія, Канада).

Особливої уваги, на наш погляд, вимагає в руслі другого напрямку вивчення співвідношення діалектних і регіональних мов. Діалекти як явище, що склалося в минулі епохи (у Франції це XII – початок XIV століття), поступово деградували, перероджуючись до рівня патуа, тобто, як зазначає Бородіна М.О., «в останній чверті XX століття мова не може йти про діалекти, явище в цілому властиве іншій історичній формації, від якої в силу різних умов прямих доказів (записів) діалектної мови не залишилося зовсім нічого або залишилися поодинокі свідчення. Ми присутні зараз при трансформації колишніх діалектів в місцеву регіональну мову як одну з характеристик регіону. Це проблема номер один мовної ситуації сучасної Франції»²⁶³.

Ален Віо (Alain Viaut), професор, керівник наукових програм в Університеті ім. Мішеля Монтеня в Бордо, зазначає, що термін «регіональна мова» з'явився та увійшов в офіційне вживання у Франції в 1960-і роки. Поняття «регіональна мова» тісно пов'язано з поняттями «говірка» і «діалект», але «говірка», вважає А. Віо, має негативну конотацію і вживається у Франції з XVI століття для позначення історичних різновидів романських мов.

Незважаючи на відтінок застарілості, термін «говірка» вживається досі, наприклад, стосовно окситанської. Щодо інших регіональних мов, на даний момент практично немає відомостей, які підтверджують, що вони йменуються «говіркою». В основному слово «говірка» стосується в наші дні діалектів лангдойль (поширених в

²⁶² Бородіна М. А. Диалекты или региональные языки? (К проблеме языковой ситуации в современной Франции). *Вопросы языкознания*. 1982. № 5. С. 29–38.

²⁶³ Бородіна М. А. Диалекты или региональные языки? (К проблеме языковой ситуации в современной Франции). *Вопросы языкознания*. 1982. № 5. С. 30.

північній частині Франції), а також діалектів окситанського і франко-романського комплексу.

У 90-і роки ХХ століття були проведені соціо-лінгвістичні дослідження окситанської мови в масштабі регіону або департаменту. Як з'ясувалося, термін «говірка» до сих пір часто вживається для позначення місцевих різновидів окситанської²⁶⁴.

Термін «говірка» вживався французькими лінгвістами до 1950-х років, потім він (за рідкісним винятком) був витіснений поняттям «регіональна мова», який отримав офіційний статус, увібравши в себе семантичні компоненти терміна «говірка», а також отримав зв'язок з діалектами, що мають обмежену територію поширення. За твердженням А. Віо, «регіональна мова» може фігурувати як офіційний переклад терміну «говірка», оскільки останній досить складно вписується в юридично-правову сферу, яка виключає оціночні семантичні компоненти.

В якості ілюстрації сказаного розглянемо пікардійську мову, яку прийнято відносити до регіональних мов. Вона належить до романських ойльських мов Франції. Крім неї в групу ойльських мов входять галло, пуатвен-сен-тонжонська та інші мови. Пікардійська мова є розмовною в двох регіонах Франції – Нор-Па-де-Кале (Nord-Pas-de-Calais) і Пікардія (Picardie), а також в Бельгії, в регіоні Валлонія.

Пікардійська мова поширювалася на периферії романського ареалу Європи вздовж романо-германського мовного кордону, тому на неї глибоке враження справили сусідні германські мови і, в першу чергу, нідерландська. У літописах зазначається, що в Середні Віки престиж пікардської мови був настільки високий, що панування цієї мови починалося «у північних воріт Парижа»²⁶⁵.

Пікардійський мова відрізнялася від франсійського діалекту, що ліг в основу літературної французької мови, більшим консерватизмом в фонетичному плані. Як характерну відмінність пікардійської вимови від французької можна назвати збереження латинських приголосних звуків [к] і [г] перед а: пікард. *kief* ~ старофранц. *chef*, від *kaf* (лат. *caput*

²⁶⁴ Вио А. Региональный язык, говор и диалект во Франции: три связанных понятия. 2009. № 6 (8). URL: www.psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/247.

²⁶⁵ Пікардійська мова. URL: ua.wikipedia.org.

«голова», «глава»); пікард. *gambe* ~ старофранц. *jambe* (вимовлялося як *djambe*), від вульг. *gambe* (з лат. *gamba*): /g/ зберігається перед звуками /a/i/e/.

Слід зазначити, що пікардійська мова є неоднорідною; в Пікардії її називають *picard*, проте в Нор-Па-де-Кале вона більше відома під назвою *шті* (*ch'ti*) або *штім* (*ch'timi*).

У Валансьєне і Ліллі її називають *руші* (*rouchi*). Шті – це один з місцевих діалектів пікардійської мови, найбільш поширений і, який зберігся на території північних департаментів Франції. Його називають також «північним (пікардійським)» патуа. Будучи діалектом пікардійської, *штім*, однак, має спільні з нею фонетичні характеристики, граматику і словник. Багато хто пояснює іронічне прізвисько пікардійської мови *ch'ti* (буквально: «це ти») появою її під час Першої світової війни; кажуть, що місцеві пікардійські фронтовики пізнавали один одного за діалогом: «*Ch'est ti? – Ch'est mi*» (*C'est toi? – C'est moi*). Прізвисько «шті» – це іронічне найменування не тільки мови, а й жителів півночі Франції, які розмовляють нею.

В середні віки, до встановлення літературної французької мови на основі діалекту Парижа, пікардійська мова мала популярність на півночі Франції, мала власну літературну норму. В даний час її престиж значно знизився, і практично вона використовується в регіональному фольклорі, обмежено у вівісках невеликих міст і селищ. Однак статус пікардійської мови у Франції і Бельгії є неоднаковим. Французьке співтовариство в Бельгії указом 1990 року визнало її регіональною мовою поряд з валлонською, лотарингською, шампанською мовами. У Франції пікардійська мова не викладається в школах, але вивчається на філологічних факультетах в університетах Лілля і Ам'єна в програмах спеціалізації «романістика» і «порівняльно-історичне мовознавство». Таким чином, в Бельгії ця мова залишається важливим елементом культури, у Франції ж вона втрачає свої позиції через зникнення шахтарських, фабричних і сільськогосподарських традицій.

Ослаблення престижу пікардійської мови, навіть широко використовуваної старшим поколінням в побуті, пояснюється також тим, що молодь практично не використовує її.

Захисники пікардійської мови також вважають, що її згасанню багато в чому сприяє мовна політика: незважаючи на те, що мова визнана міністерством культури в якості однієї з мов Франції, міністерство освіти не включило її до переліку регіональних мов, її немає на телебаченні, ні на міських двомовних щитах і панно.

Багато хто вважає, що до пікардійської мови існує недовіра, проте вона знаходить підтримку у місцевого населення, як це відбувається і в інших регіонах Франції щодо їх місцевих мов.

Слід сказати, що відродження і становлення регіональних мов у Франції відбувається неоднаково, що залежить від багатьох чинників. Проте рух за відродження місцевої національної культури і мови має схожі традиції. Як приклад можна привести мовну ситуацію на півдні Франції, де досить відчутно прагнення зберегти національну культуру і мову.

У Провансі ще в XIX столітті народне прагнення відродити національні культурні традиції отримало підтримку в середовищі літераторів. У 1854 році недалеко від Авіньйона організувалася група, в яку входили *Frédéric Mistral* і *Joseph Roumanille*. Це було коло молодих поетів, які організували «*Félibrige*», літературну школу, покликану прославляти і розвивати славні традиції місцевої провансальської мови. Рух навколо засновників «*Félibrige*» розширювалося завдяки їх літературним успіхам і охопив увесь південь Франції.

Незважаючи на спад в кінці XIX століття, літературний рух в Провансі знову отримав підйом в XX столітті, багато талантів проявилися також в театральній творчості. Цей рух підтримують численні журнали. Слід зазначити, проте, труднощі, в яких здійснюється процес літературного відродження в Провансі. Вони викликані соціальними змінами, що відбуваються, політикою в технічній освіті, технічним прогресом суспільства, в результаті чого вже в 80-і роки XX століття молодше покоління Провансу перестало говорити провансальською мовою. Однак традиції засновників «*Félibrige*» на півдні Франції не зникли, рух за збереження національної мови існує: провансальською в даний час продовжують говорити місцеві жителі; в кожному місті і майже у всіх селах існують асоціації, що займаються підтримкою і поширенням місцевої мови.

Форми руху за виживання мови різні: від мовних курсів і реклами до організації свят і фестивалів, виступів театральних груп упродовж усього року; в інтернеті з'являються сайти, що дозволяють вивчати провансальську мову з зануренням; щодня по телебаченню і по радіо звучать програми провансальською мовою. Провансальською, більш ніж якоюсь іншою регіональною мовою, видається художня література.

У Пікардії, незважаючи на труднощі, з якими стикаються захисники місцевої мови, пікардійська мова також визнається як елемент регіональної самобутності. Ентузіасти збереження мови організують театральні постановки, лялькові вистави місцевою мовою, читають казки школярам, організують концерти, конкурси. Така діяльність знаходить підтримку серед населення. Однак для повного успіху в справі збереження пікардійської мови необхідно ввести її викладання в школах.

Збереження місцевої мови, відродження місцевої культури – це, на загальну думку, данина минулому Пікардії, яка є колискою королівської династії Капетингів, готичних соборів, архітектура яких надихнула всю Європу, батьківщиною Лафонтена, Лакло і Расіна.

ЛІТЕРАТУРА

- Аникин В.С. Теория фольклора: Курс лекций. М., 2004.
- Артог Ф. Время и история: как писать историю Франции? // *Анналы на рубеже веков: Антология*. М., 2000.
- Афинская З.Н. О повседневности и преодолении повседневности (по произведениям русских и французских писателей) // *Франкофония: культура повседневности*. М., 2013.
- Бальзак. Кузен Понс. М., 1959.
- Барт Р. Лингвистика текста // *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. VIII. М., 1978.
- Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов // *Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: Трактаты, статьи, эссе*. М., 1982.
- Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1994.
- Барт Р. Мифологии. М., 2010.
- Батюитна О.Н. Социолингвистическое содержание французских справочных изданий (на материале выражений вежливости): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2009.
- Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. М., 1990.
- Башляр Г. Новый рационализм. М., 2000.
- Башляр Г. Поэтика пространства. М., 2004.
- Бенеенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.
- Бовуар С. де. Второй пол: В 2 т. М., 1997.
- Бородина М. А. Диалекты или региональные языки? (К проблеме языковой ситуации в современной Франции). *Вопросы языкознания*. 1982. № 5. С. 29–38.
- Бородина М.А. Проблемы лингвистической географии. Л., 1966.
- Брандт З.С. История семьи в устной памяти русских и французов / *Вести. Моек, ун-та*. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2001. №1.

Брандт З.С. Этнотекст как форма проявления этнокультурной памяти (на русском и французском материале): Автореф. дисс. ... канд. культурологии. М., 2001.

Бродель Ф. Что такое Франция?: В 2 т. М., 1994.

Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное. М., 2006.

Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. М., 2014.

Брук С. И. Этнологический атлас Европы и сопредельных стран // Ареальные исследования в языкознании и этнографии / Под ред. М.А. Бородиной. Л., 1977.

Брюнель-Лобришон Ж., Дюамель-Амадо К. Повседневная жизнь во времена трубадуров. XII—XIII вв. М., 2003.

Будагов Р.А. Язык и речь в кругозоре человека. М., 2000.

Будагов Р.А. Общепародные и литературные языки // Будагов Р.А. Язык и культура: Хрестоматия: В 3 ч. / Сост. А.А. Брагина, Т.Ю. Загрязкина. Ч. 2. Романистика. М., 2001.

Будагов Р.А. Развитие французской политической терминологии в XVIII в. М., 2002.

Будагов Р.А. Сходства и несходства между родственными языками: романский лингвистический материал. 2-е изд., доп. М., 2004.

Бунин И.А. Камарг // Бунин И.А. Темные аллеи. М., 1990.

Взаимодействие лингвистических ареалов / Под ред. М.А. Бородиной. Л., 1980.

Вильпен Д. де. Сто дней, или Дух самопожертвования. М., 2003.

Винок М. Жанна д'Арк // Нора П. и др. Франция-память. СПб., 1999.

Вио А. Региональный язык, говор и диалект во Франции: три связанных понятия. 2009. № 6 (8). URL: www.psystudy.ru/index.php/num/2009n6-8/247.

Гак В.Г. Введение во французскую филологию. М., 1986.

Глазова Е.А. Стереотипы во французской рекламе: женские образы // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. № 3.

Голль Ш. де. Военные мемуары: В 3 т. Т. 1. М., 2003.

-
- Голубева-Монаткина НМ. Французский язык в Канаде и США: социолингвистические очерки. М., 2010.
- Гриценко Е.С. Язык. Гендер. Дискурс. Н. Новгород, 2005.
- Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М., 1986.
- Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981.
- Гюго В. Отверженные: В 2 т. М., 1958.
- Демьянков В.З. Понятие и концепт в художественной литературе и научном языке // Вопр. филологии. 2001. № 1.
- Доржиева Г.С. Аборигенные топонимы Квебека. Улан-Удэ, 2010.
- Доржиева Г.С. Топонимия Квебека как отражение франкоязычной культуры региона (этнолингвистический аспект): Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. М., 2011.
- Дюма А. Большой кулинарный словарь. М., 2006.
- Еремина В.И. Ритуал и фольклор. Л., 1991.
- Есина Ю.Г. Показатели идентичности в региональной культуре Франции (Вандея, Руссильон): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2011.
- Жантийом И. Русский язык в моей жизни: воспоминания о И.С. Шмелеве // Франция и Россия: культурные контакты / Под ред. Т.Ю. Загрязкиной. 2-е изд. М., 2010.
- Жискар д'Эстен В. Французы. М., 2004.
- Журавлев С. В. Предисловие. История повседневности — новая исследовательская программа для отечественной исторической науки / / Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. М., 2010.
- Загрязкина Т.Ю. Французская диалектология. М., 1995.
- Загрязкина Т.Ю. Этнотекст как средство изучения языка и культуры. Речь о России как вид этнотекста. Россия и Запад: диалог культур. Вып. 3. М., 1996.
- Загрязкина Т.Ю. Франция в культурологическом аспекте. М., 2007.
- Загрязкина Т.Ю. Следы Франции в России. Ч. 1 // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2009. № 3.
- Загрязкина Т.Ю. Речь о культуре, или Что мы изучаем? // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2010. № 2.

Загрязкина Т.Ю. Русско-французские культурные связи // Франция и Россия: культурные контакты / Под ред. Т.Ю. Загрязкиной. 2-е изд. М., 2010.

Загрязкина Т.Ю. Франкофония от Канады до Сенегала: один язык? // Франкоязычные культуры: проблемы языка и общества. М., 2011.

Загрязкина Т.Ю. Французская национальная идентичность: миф или реальность? // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2011. № 1.

Загрязкина Т.Ю. Антропология пространства (на франкоязычном материале) // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2012. № 4.

Загрязкина Т.Ю. «На границе тучи ходят хмуро...», или Феномен границы в региональных исследованиях // Russia and the West: the Dialogue of Cultures. 2013. №2.

Загрязкина Т.Ю. Madame – Monsieur – Mademoiselle: Гендер и пол сквозь призму языка и культуры // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 4.

Загрязкина Т.Ю., Челышева И.И. Франкопровансальский язык // Языки мира: Романские языки. М., 2001.

Зубова Н.Ю. Граница как элемент языковой картины мира и ее представление в современном литературном английском и русском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2012.

Ивентьева Г.К. Варианты французского языка. Хабаровск, 1986.

Кальман Н. Те, которые не видели городского // Женский журнал. 1929. N- 6.

Караулов Ю.Н. Вехи национально-культурной памяти в языковом сознании русских в конце XX в. // Актуальные проблемы современной лексикографии: Мат-лы научно-практической конференции. ФИЯР МГУ. 22 мая 1997. М., 1999.

Кирилина Л.В. Проблемы гендерного подхода в изучении межкультурной коммуникации // Гендер как интрига познания. Гендерные исследования в лингвистике, литературоведении и теории коммуникации. М., 2002.

Клоков В.Т. Французский язык в Северной Америке. Саратов, 2005.

Клоков В.Т. Французский язык во Франции. Особенности социально-территориальной вариативности. Саратов, 2011.

Клоков В.Т. Словарь регионализмов французского языка Франции. Саратов, 2012.

Клулас И. Повседневная жизнь в замках Луары в эпоху Возрождения. М., 2006.

Ключевский В.О. Терминология русской истории // Собр. соч.: В 9 т. Т. 6. Специальные курсы. М., 1989.

Коленеко В.А. Французская Канада в прошлом и настоящем: Очерки истории Квебека XV11-XX вв. М., 2006.

Крюкова О.А. Женские инициативы в Международной организации франкофонии: культура, общество, политика // Вест. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. N- 4.

Аабрюйер Ж. де. Характеры. М., 1974.

Ладыгина Е.В. Французский язык в Швейцарии: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2014.

Ларин Б.А. Парижский словарь Московитов 1586 г. Рига, 1948.

Ларошфуко Ф. де. Максимы. М., 2012.

Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада. М., 1992.

Ле Руа Aadwpti Э. История регионов Франции. М., 2005.

Лееи-Строс К. Мифологии: В 4 т. Т. 2. От меда к пеплу; Т. 3. Происхождение застольных обычаев. М., 2000.

Леви-Строс К. Структурная антропология. М., 2011.

Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. М., 1979.

Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Лихачев Д.С. Раздумья о России. СПб., 1999.

Лихачев Д.С. Раздумья о России. СПб., 1999.

Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. М., 1991.

Людке А. История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. М., 2010.

Модель Ж. Альбигойская драма и судьбы Франции. СПб., 2000.

Матвеева О.А. Этнолингвистическая характеристика Тоголезской Республики // Лингвогеография. Л., 1983.

Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. М., 1976.

- Молчанова Г.Г. Английский как неродной: Текст, стиль, культура, коммуникация. М., 2007.
- Мулен Л. Повседневная жизнь средневековых монахов Западной Европы. X-XIV вв. М., 2002.
- Немецкая диалектография / Пер. под ред. В.М. Жирмунского. М.;Л., 1955.
- Нора П. и др. Франция-память. СПб., 1999.
- Павловская А.В. Человек и еда: К истории зарождения традиций питания // Вести. Моек, ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. №1.
- Перек Ж. Вещи // Французские повести. М., 1984.
- Поляков Ю.А. Человек в повседневности (Исторические аспекты) // Отечественная история. 2000. № 3.
- Поэты Квебека / Сост. М.Д. Ясное. СПб., 2011.
- Прекрасная Дама: Из средневековой лирики. М., 1984.
- Пушкин А.С. Письма // Поли. собр. соч.: В 10 т. Т. 10. 1949.
- Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль. М., 1991.
- Разумом Л.В. Репрезентация языковой нормы квебекского варианта французского языка. Чита, 2014.
- Ренан Э. Что такое нация? // Собр. соч.: В 12 т. Т. 6. Киев, 1902.
- Реферовская Е.А. Французский язык в Канаде. Л., 1972.
- Рикер П. Память, история, забвение. М., 2004.
- Робеспьер М. Речь в Клубе якобинцев 8 термидора 1794 г. // Робеспьер М. Избранные произведения: В 3 т. Т. 3. М., 1965.
- Ронсар П. О вечном: Избранная лирика. М., 1999.
- Савушкина Н.И. О современном состоянии фольклора // Традиции и современность. М., 1988.
- Сартр Ж.-П. Тошнота. СПб., 2001.
- Сенгор А.С. Негритюд: психология африканского негра / / Хрестоматия: Культурология / Сост. П.С. Гуревич. М., 2000.
- Сергиевский М.В. История французского языка. М., 1938.
- Скрелина Л.М. Лекции по теоретической грамматике французского языка: В 2 ч. 4.1. СПб., 1997.
- Солнцева А.В. Le français au Canada: histoire, état actuel, perspectives // Международная конференция «Романские языки в эпоху

глобализации: лингвистический и социолингвистический аспекты». М., 2010.

Становая Л.А. «Madame le Professeur» или «Madame la Professeur»: К вопросу о феминизации титулов в современном французском языке // Проблемы лингвистических исследований и теории перевода. Архангельск, 2012.

Стендаль. О любви // Собр. соч.: В 12 т. Т. 7. М., 1978.

Степанов Г.В. Типология языковых состояний и ситуаций в странах романской речи. М., 1976.

Степанов Ю.С. Предисловие // Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.

Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. М., 2001.

Степанов Ю.С. Французская стилистика (в сравнении с русской). М., 2009.

Суслина Е.Н. Повседневная жизнь русских щеголей и модниц. М., 2003.

Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. М., 2008.

Тер-Минасова С.Г. Нашему факультету 25 лет! // Веста. Моек, унта. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. № 3.

Токвиль А. де. Старый порядок и Революция. М., 1997.

Фатющенко В.И. Русский мир в контексте мировых цивилизаций: Курс лекций. М., 2009.

Фирсова Н.М. Испанский язык и культура в испаноязычных странах. М., 2012.

Флобер Г. Госпожа Бовари // Собр. соч.: В 4 т. Т. 1. М., 1971.

Франция глазами французских социологов / Под ред. В.Н. Фомина, С.А. Эфирова. М., 1990.

Холкина А.А. Концепт «Patrie» во французском языке Канады: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. М., 2013.

Чередниченко А.И. Язык и общество в развивающихся странах Африки. Киев, 1984.

Шишарев В.Ф. Книга для чтения по истории французского языка. М.;Л., 1955.

Шишарев В.Ф. Фредери Мистраль // Избранные статьи: История итальянской литературы и итальянского языка. Л., 1972.

Шишарев В.Ф. Романские поселения на юге России: Научное наследие. Ч. II. Французы. Л., 1975.

Шюре Е. Великие легенды Франции. М., 2003.

Шерба А.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., 1974.

Языки мира: Романские языки/Ред. И.И. Чельшева, Б.Н. Нарумов, О.И. Романова. М., 2001.

Brunot F. Histoire de la langue française: En 13 vol. Paris, 1933-1953. Vol. 6. 644 p.

Halbwachs M. La memoire collective. Paris, 1950.

Gossen Ch.-T. Grammaire de l'ancien picard. Paris, 1970. P. 28.

Gryson P.-M. Le chtî pour les nuls. Éditions First. Paris, 2009. 163 p.

Moscovici S. La psychanalyse, son image et son public. Paris, 1961.

Moore D., Py B. Introduction: Discours sur les langues et representations sociales. Précis du plurilinguisme et du pluriculturalisme. Sous la dir. de G. 21arate, D. Levy, Cl. Kramersch. Paris, 2008. P. 272.

Narcy-Combes J.-P. Illusion ontologique et pratique reflexive en didactiques des langues. *Le français dans le monde – Recherches et applications*. 2010. Juillet. N 48. P. 117.

Febvre L. Honneur et Patrie. Paris, 1996. P. 56.

Vocabulaire europeen des philosophies : Dictionnaire des intraduisibles /Dir. de B. Cassin. Paris, 2004.

ПРО АВТОРА

Косович Ольга Василівна – докторка філологічних наук, професорка, завідувачка кафедри романо-германської філології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Наукове видання

ФРАНЦУЗЬКА МОВА У ПРОСТОРИ ФРАНКОФОНІЇ

Ольга Косович

Підписано до друку 27.11.2019.

Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 12,32. Обл.-вид. арк 11,47.

Тираж 300 примірників. Замовлення № 11/19/11-2.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. 15 Квітня, 2Д/10

тел. (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного
реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*